

ТАМАРА БУТОВИЧ

МАТИ

Вона родилася між колосками тихими на ниві,
Там мати одробляли переднівок.
На праці тяжкій дочку породили,
На ниві там і сقام'яніли в муках. (Їх тіло звів десятник на гарбі).
Разом з снопами панськими, що нав'язали).
Рідля зосталась дівчині за матір.
З рідлі, блискучої од поту поколінь,
Втягла всю ненависть бідноти до панів.
Од колосків густих — їх мудрість росту.
Зросла, сповита ранком затишним, міцна, як деревій.

Верталися із панських буряків разом. Він їй казав своє кохання.
І слухала й не чула,
Бо курп'я от саме пурхнуло межею,
Овес аж вороний стояв,
Ще буде колоситься, там і жать.
Та раз ішла весняними полями,
Із ниви голос долетів,—
— Його.
Замерла, як од грому.
Поглянула, — косив траву назустріч сонцю
І був такий... (не можна роздивитися, проміння).
Стримала подих, оббігла ниву ту неначе прірву
І полетіла геть, як олень од пожежі степової.
Навколо глянула — спинилася,
Замилувалась.
Цвіли жита і небо над житами.
Гречки світилися білим щастям.
Усе невидане. Чи вік ходила в сні?

Верталася з поденщини гіркої, наче з свята,
Несла все щастя із собою.
Спускала очі, стримувала сміх,
Щоб не побачив хто, яка багата.
Його слова — килимами стелились перед нею,
Вгорталась в них, як у хустки шовкові,
Низала у намисто самоцвітне.
Підвела очі, стояв навросто,—
Не обійти, не облетіть, земля не розступається.
І в вічі глянула,— жажнулася і задивилася:
Із них крізь муки й смерть дивилися її майбутні діти.
Були прекрасні над усе.
І засмутилась.
Верблюд тоскує,— шию зарива в пісок —

В передчутті сипучої пустелі, а далі підніма тягар
І мчить без їжі і води тижні і місяці,
Тижні і місяці, тижні і роки.
Узяв за руку і пішла за ним немов цепами скута
І одступив увесь світ, як хата батькова за гору.
Земля ревля гарматами,
Пожежами палало чорне небо
Котилась курява степами — із неї ліс шпилів.
Червоні — відступали
Та й відступаючи перемагали, бо вся голота хмарами збивалася,
За ними сунула дорогами, ярами.
Багнети понад головами — ліс шпилів.
А він ходив похилий.
Сказала запечалена:
— „Чи ти не наш?
Пішов.
Припала до воріт, а думи бурями летіли з ними
І туга землю випікала. Ідуть. Невже на вік?
Останній ешелон...
Оддалі чула стук копит ворожого загону.
Не обернулася на гік.
Спинились білі у неї в хаті (крайня)
Опівніч підпалила хату, дивилась на пожежу з поля.
Пішла в сусіди жити.
Та повернулися червоні, з ними він,—і радість їй цвіла як папороть Купала.

Рік одлітав за роком (листя цвіту)
Вже мала двох дітей, їх подих чула і крізь сон,
І землю слухала крізь лепет весняний
В їх лепеті, звон вод і цокотіння зор,
Далекий плеск могутнього прибою і
Голоси людей майбутнього незнаних, дужих по новому.
Вона їх зробить дужими.
Вона це мусить.— Як?!

Вона од ранку із шкапиною у полі,
Дружина одробляє плуга у сусід.
(Ці одробітки — без просвіту).
Правує плугом жінка, шкапина тягне,
Дивитись тяжко на оцю шкапину
Так хоч сама до неї в плуг впрягайсь.
Думки звиваються над дітьми, голубами,
Чи буде що і в нашому селі.
Чи вік шкапині шкрябати глеї цілинні?
Чи вік у бур'янах пишатимуться межі?
За волю билися разом,
Невже, щоб працювати різно.
Коли ж як у людей? Чи й дітям випаде отак у плуг впрягатись?
З роботи бігла, розступився вечір,
Котилась хата.
— О мої!
— Мене ти вже і не вітаєш?—
Це він, забула, що і в хаті він.

Маленьке рученьку одкинуло. Чи душно?

Сиділа у листі яблуні між дітьми.

На вітах теж осипавсь цвіт, та міцно

Лист широкий дихав,

Коріння грубе сік вигонило к плодам.

Він підійшов.

Дивилася в змарнілу тиху ниву,

Що дасть вона це літо дітям?

— „Яка ти стала, розлюбила“.

Давнини награв за сагами сопілка і одплива

Все далі й далі...

Деся віз скрипить під тином — кінь витяга

Важку гарбу на гору.

Сказала:

— „Про дітей ти думав.

— „Та якось...“

— „Не якось — хочу для дітей,

Комуна для дітей не якось хоче“.

— „То що ж, іди в комуна.

Я сам собі пан і був і є і буду“.

— „Попихачем у кулаків ти є, попихачем і вік звікуєш.

Моїми ж дітьми рук потирати не діждуть.

Ми підемо до своїх“.

Зламав галузку яблуні, одкинув. А діти враз

Заплакали, тяглись за батьком.

Та був глухий до їх, бо чув їх лише близько неї.

І бачив їх лише в одсвіті її очей.

Мовчала.

Одійшов.

ЗЕЛЕНА КАДРА

I

Іван Венглярж, горяк з під Трьох Корон, з-над Дунайця під Шавницею, здеградований капрал 20-го полку австрійського пішого війська, повернений після чотирикратних поранень легших і тяжчих знову до відділів фронтових, дістався врешті до полкового табору. Дали йому доглядати пару коней і віз амуніційний. Наказали коней чистити й за возом дивитись. Коли ж він одного разу коней не вичистив, то так дістав у пику, що всі зорі побачив. Цей раз, то було як раз сьогодні ранком, і цей раз був такий міцний, що з дуже службового жовніра змінився Венглярж на бунтівника: так, мав досить війни, досить поранень, досить блукання, досить морозів, досить голодування. Піде з полку до біса. Куди? Куди очі понесуть. Одним словом буде дезертувати. А зловлять його? Нехай собі ловлять. Раз козі смерть, а зрештою хай спробують! Заховається кудись у лісі, в гори і тільки його бачили. Та й ще їм, дурним цапам, коні вкраде! Ось що.

Як подумав, так і зробив. Вивіз із низенької хати, де вже два тижні жив, обох коней, на меншу шкапу закинув мішок із січкою та вівсом, на більшу — свою гуньку і звернувши попоми й пішов у тім напрямку, звідкіля примарширував з полком. Знав тільки, що до фронту не слід іти. Проте, через хвилину озирнувся й повернув до хати по хомути. Аджеж могли придатись! Виніс їх з комори й одягнув на шкапи. Румунська родина, в якій жив, призвичаєна до нічних виїздів Венгляржа, не здивувалася зовсім, що Венглярж вивів коней. Ніхто не дивився теж за ним, в який бік пішов. А він сів на коняку, що її назвав Міською, як ще кілька років тому свою першу шкапу, куплену на складені гроші, й зник у темряві. Мала Міська була чистієї крові горнячка, яку забрало австрійське військо під машинову рушницю. Австрійці знали, що витриваліших коней для цієї служби не знайдуть ніде в світі. Другу конячку охрестив Венглярж, не знати чому, Корисем. Корись був значно більший від Міської, з якою в парі робили вони враження півтора коней. І оскільки Міська була палка, остільки Корись був ледащо, якого світ не бачив, і коли вона перебирала швидко своїми малими ніжками, роблячи два кроки, то він ставив один, ледве поспівуючи за нею, звільна хитаючи великою головою скоса додолу. Власне кажучи, невідомо було, чи любив Венглярж більше Міську, чи Корися, хоч її хвалив, а на нього вигадував. В любовині душі знав, що обидва — це були найліпші коні з цілого полку і що де всі вони загрузли, там він завдजी своїми кінми переїхав. Бо треба знати, що обидва коні, несучи на хребті рушницю й амуніцію, набули від поганого сидіння мозолів, і то таких, що аж жаль було дивитись. Рани їм порозкривались і гидко гноїлися. Віддали їх до табору й запрягли до воза. Дістав їх Венглярж, вилікував селянським способом і мав з них утіху. Бо ж і шкапи також спромоглися бути вдячними. Погрубушали біля дишла, набралися розсудливості, тягнули чудово, рівно, як машина. Венглярж пишався своїми кінми й полюбляв їх усе більше й більше. Крав, де міг, овес і сіно, ба! навіть хліб і годував шкапи так, що ледве їм шкура на животах не полопалася. Отож сидючи тепер на Міській, на її товстій спині, він почував, як йому сугави в стегнах розходились, хоч і м'яко було

Йому сидіти, як на копиді сина. Коні йшли швидко й не минули години, як Венглярж, озирнувшись, вже й сліду Дорна - Ватри не побачив, а натомість раптом перед ним вирости гори. Він знав дорогу, бо нею прийшов удень. Два дні маширували через цю чорну, дику, лісову смугу, названу від австрійських офіцерів інституту географічного — Борго - Пас.

Коні швидко підіймалися вгору, а Венглярж куняв. Власне кажучи, він не мав жодного пляну. Знав тільки, що до фронту йти не має бажання, отже зібрав манатки і йде назад. Куди зайде — не знав. Це було для нього байдуже. Найважливіше що вже не мав над собою фельдфебеля. Йому й у голову не приходило, що можуть його спіймати, що перший зустрічний жандар польовий може його затримати. Навіть не обмірковував собі ніяких викрутів. Іхав перед себе з думкою й тільки єдиною: аби далі! Дорога йшла спокійною стежкою вгору, але коням було тяжко, бо після полуденного нагрівання, вечірній мороз заморозив талий сніг на ожеледицю. Венглярж почув діткливий холод у пальцях ніг і зіліз з коня, щоб розігрітись. На якомусь закруті, де ліс стискав тісніше рови битого шляху, раптом затримав його захриплий брутальний голос:

— Стей! хто там? — Це був пост дорожньої поліції.

Венглярж затримався, не кажучи нічого. Жандар підійшов ближче й повторив своє запитання. Венглярж відповів по - польському:

— Це я, Венглярж. — Піхотинець — додав після хвилини міркування.

— Куди ідеш? — питав далі жандар напів по - польському, напів по - чеському, мовою, званою в австрійському війську „військовослов'янською“.

— Іден віз лишився за горою. Маю його притягнути — брехав утікач.

— Ну, то їдь — віршив чех.

І Венглярж рушив далі. Запалив для бадьорости цигарку й потер руки. Коні йшли спокійно при нім. Міська дрібненько, а Корись помірним кроком. Всі зорі вийшли на темно - синє небо й мороз міцнішав. Мертва тиша в лісах навколо була така ваблива, що Венглярж затримався, задивився в гущавину й довго прислухався до неї. Оце було те, за чим сумував, контраст чого так мучив його й завдавав болю.

Через деякий час сів на Міську й знову рушив наперед. Коли скінчилась стежка й він зупинився на верховині, озирнувся позад себе. Побачив миготіння аж ген далеко маленьких світил Дорна - Ватри. Погрозив невинному містові могутнім кулаком:

— Я тобі, psia krew!... Ти!

У цій загрозі й проклятті була ціла ненависть до всього, що сполучалося з проклятим австрійським військом: і до цієї їх гідкої мови, і до неволі, і до неохайності, і до зневажання людини. Він проїхав два кроки з верховини вниз і повернув на стрімку лісову дорогу. Йшла сторч, ніби мала вести до середини землі. Венглярж зіліз з шкали й ішов боком при конях, стежачи, щоб не впали в яку діру. Знав, бо бачив раз за дня, що глибоко долі, на маленькій полянці, стоїть якийсь курінь, хата чи шатро й що певно зможе в ній відпочити. Сходячи сковзався, коні спотикалися, але дороги меншало. Проте, що нижче, то дорога була гірша й то менше було видко. Кілька разів Міська з'їжджала на заді вниз, не можучи утримати в рівновазі свого круглого тулуба. Два рази лежав Венглярж як довгий, бо йому незручно було йти в довгому вартівничому кожусі з рушничкою на спині. Отож ізняв рушничку й приладнав до мішків із провіантом на спині Корися. Підвернув полу кожуха, заложив за паса й тепер тільки міг вільно витягати довгі ноги з усе глибшого снігу. Змучився і він, і коні, а хати якось не видко було. Дорога змінилася на вузький рівчак з високими стінами, так що чоловік мусів іти спереду, коні ж за ним по одному.

Певної хвилини Венглярж затримався, Міська сперла йому лоб о плече й так відпочивали досить довго. В нескладній голові велетня зароджувалися невиразно всілякі думки, одна одну поганяючи й перескакуючи, аж зрештою уклалися в якийсь ланцюг:

— Можна йти далі, бо коні не побоюються. Але де ця хата чи курінь? Певно звернув він у темряві зі стежки в рівчак і не спостеріг коли саме. Отож треба почекаати, бо власне чого ранком вертатися? Отже сів на стрімкому узбіччі яру, запалив цигарку й, сперши голову на кінський живіт, відпочивав. Думав те, що цигарок має багато, що сіна є тільки жмійнка, тільки два боханці хліба й пара консервів. Зате сірників мав кілька коробок. Отже вогнем був забезпечений на довго.

Тимчасом небо почало блідніти, хоч до світанку було далеко. Венглярж намагався рахувати години й дійшов, що мабуть нема ще й шостої ранку. Коней повернув звільна боком, так, щоб хоч ноги мали в рівній площині, а сам сів біля кінських лобів, сперся на узбіччя яру й швидко заснув.

Прокинувся він як уже п'ятьоки пари із кінських ніздер було зовсім видно. Зірвався раптом, ніби з якимсь переляком, і тільки по хвилині зрозумів, де є. Перетер лице снігом, перехрестився й подивився вниз: сотню кроків далі на маленькій галлявині стояла велика буда із товстих дощок. Закляв пару разів од болячок і інших хороб, але не міг не посміхнутися. Бо було це справді смішно: іти стільки годин до цієї хати й урешті стати за пару кроків від неї, нічого не знаючи, що вона ось тут! І мерзнути пару годин, як собака!

Рушив швиденько до хати і помітив, що є біля неї якісь сліди, певно дроворуби, що, очевидно, зазирали взимку. Він підійшов до дверей, штовхнув їх і став. Були вони зачинені й видно кріпко, бо ані ворухнулися. Оглянув замок і визнав, що треба його вирвати. Зняв рушницю з коня й ударив один і другий раз. Замок відскочив, але двері не розкрилися, підперті певно зсередини. Обійшов хату й побачив з другого боку двері із значно свіжішого дерева, ніж ціла буда. Спробував їх штовхнути. Подалися відразу і так увійшов до темних сіней і почав перед собою лапати руками. Раптом зробилося з ним щось дивне. Спіткнувся на чомусь м'якому й був би може й не впав, якби не те, що хтось штовхнув його міцно. Навалився цілим тілом перед себе, розбиваючи собі носа, що аж йому всі зорі всіх ночей в очах стали. Почув на собі кількох людей, що, б'ючи його кулаками по голові й виламуючи сугави, в'язали йому руки та ноги.

— Досить, буде — почув шепіт.

— Польоки¹⁾ — застогнав голосно Венглярж — якщо ви польоки, то чого ж мене зв'яжуть?

— Стули пику — почув у відповідь. — Будеш говорити, як тобі накажуть.

Побачив, як двері, що їх вибити він не міг, скриплячи, відчинились і в світлі зимового сонця появилася велика чорна тінь. Зробилося тихо.

— Що ти за іден — почув питання, сказане якимсь дивно тихим і пронизуватим голосом.

Цього питання Венглярж не сподівався. Не знав теж, чи має сказати правду, чи збрехати. І тому дивився хвилину вилупленими очима на людину, що до нього наближалася й спостерігав. Перед ним стояв велетень з худим обличчям, закритим густим заростом, з великими широко розставленими очима. Одягнений був він у австрійську жовнірську форму, а на великій голові, з довгим волоссям, мав уланську шапку без дашка, з під якої спадало йому на плечі довге, ясне, давно не стрижене волосся. У футлярі на пасі, перекиненому через груди, мав великий офіцерський револьвер. Стояв хвилину над Венгляржем, не виймаючи з кешені рук, і пишно досліджував його поглядом.

А Венглярж, лежачи на боці, не спускав ока з велетня й усе думав: Збрехати? — не збрехати? Тривало це добру хвилину, аж врешті Венгляржеві це набридло. Викривив нижню губу, ніби хотів сказати: Ех! уже мені нічого не хочеться, — повернувся навзнік і, дивлячись на сволоки під косим дахом, що прикривав сіни, позбавлені стелі, почав бурмотати.

— Що я за іден? Селянин. Гураль. Дезертир з 20 - го полку піхоти.

¹⁾ Польоки — поляки. Вимова так званих гуралів.

- Звідки ти втік?— питав далі велетень тихо, по своїйому.
- З Дорна - Ватри.
- Коли ви туди прийшли?
- Чотирнадцять днів тому.
- А ти сьогодні вже тут?
- Ага.
- Що гадаєш робити?
- Не знаю.
- Як це ти не знаєш?
- От і не знаю. Коли ви мене зловили, то певно віддасте до дивізії, на суд, то вже тоді вони думатимуть що зо мною робити.
- Не віддамо тебе до дивізії.
- Ні!?— Венгляр ж здурів: зловили його жовніри, зв'язали й не віддадуть до суду? Ні, це не до розуміння.
- А ні— ствердив велетень. Сидітимеш тут доти, доки побачимо, що ти за людина.

— А що ви за одні?
— Тобі до цього нема діла. Як будеш надто цікавий, то не сховаєшся, а в цих лісах легко згубитися.

Велетень казав усе це дуже тихо й спокійно, але якось так, що здавалось, ніби голос гукає в пустих сінях.

Венгляр одіхнувся, бо знав, що йому зараз нічого не загрожує. Затурбувався за свої коні.

- Коні на морозі...
- Не бійся, вже в стайні.
- З'їв би щось— буркнув через хвилину Венгляр.
- Маємо час— відповів котрийсь з людей, що стояли під стінами.

Венгляр нічого не відповів, хоча не тільки їсти, але й пити йому хотілось. Постояли ще хвилину, пошепотіли ззаду його, засунули обоє дверей і вийшли до бокової хати. У хвилину, коли двері до неї були відчинені, побачив Венгляр її нутро: стояло там кілька тапчанів, уставлених по військовому, під зовнішньою ж стіною побачив шерг рушниць, спертих на підпори.

— Вартівня— подумав Венгляр казармовою мовою.— Це є пост, а цей худий велетень то певно вахкомендант. Тільки чого вони так тихо поведуться? Може тут десь недалеко фронт?

Минуло кілька годин, а в хаті ніхто не ворухнувся. Очевидно, всі спати полягали. Заснув і Венгляр, аджеж майже цілу ніч він ішов, а цієї години сну на краю галлявини було для нього мало, то більш, що й побитий був він міцно. Розбудило його гупання дверима, через які потрапив до сіней великий, яскравий сніп світла. Поки Венгляр опам'ятався, де є і як туди дістався, взяли його два хлопці під пахи й коліна, внесли до хати й поклали, ніби зв'язане теля в кутку під коміном. Боліла йому шия, боліли плечі й ноги, але не просив, щоб розв'язали, бо, дивна річ, певнішим почував себе в путах. Певнішим, бо таким чином не брав на себе ніякої відповідальності. Знав, що поки зв'язаний, не може провинитись ні перед ким і ні в чому. Лежав хвилину з закритими очима, як дитина, яка робить вигляд, що спить. Всі мешканці хати сиділи перед великим столом на лавах і тільки худий велетень поміщався і головував на стільці. Сиділи хвилину мовчки, аж врешті почав худий:

- Ей! дезертир! чуєш?
- Чую.
- Як тобі в цих мотузках?
- Зле.
- Болять кості?
- Болять.
- Дуже?

- Е, можна витримати.
- Отож, слухай. Як твоє прізвище?
- Венгляж Іван.
- Посвідку маєш?
- Маю.

Один з людей устав і перетрусив Венгляжеві кишені. В маленькій кишені знайшов так звану „капсулу“. Це була маленька бляшана палатурка, в якій містилась посвідка. Хлоп обірвав шнурок, на якому висіла при гудзику, й подав худому бородачеві.

- Іван Венгляж — перевірів велетень — добре. Так ось, Венгляж, слухай: ти спутаний, як теля й кожної хвилини можемо розбити тобі голову. Так чи ні?
- Так, — зашепотів Венгляж і розкрив широко очі. Розумів, що таких думок варто слухати уважніше.
- Ось — продовжував далі худий — є нас тут, як бачиш, семеро чоловіків, будемо тебе судити.

Венгляжеві сперло дихання.

- Судити? а за що? за те, що я дезертир?

— Ні. За те, що ти сюди до нас уліз. Розумієш? Вже тут кілька заглядало, ні один звідци не вийшов. Були тут німці, чехи й мадяри. Ніхто не відійшов. Ти перший поляк. Через те над тими навіть суду не було. Не було чого намислятись, але ти, це інша річ. Кажеш, що ти дезертир, ми теж. Кожний з нас утік звідти, де служив, бо мав уже досить: один поранень, другий голоду, третій биття, а всі — війни. Три роки кожний витримав, хоч тяжко мучився, аж врешті сказали собі: досить! доля так хотіла, щоб ми сюди потрапили, як нас бачиш. До кінця війни певно вже недалеко, живемо тут, як доведеться, але витримаємо. У війську кожний присягав, бо мусів, тут у нас кожний присягає, бо хоче. Як з війська втече: куля! Як тут хто злякається, зрадить: насамперед тортури, після куля. Але, як витримає, якщо вірний, то вціліє, бо всюди на цілому світі, після кожної війни, є амнестія, пробачення. А поки є тут у нас, мусить бути для інших, як добрий брат до броду братові. Все, що тут є, належить до кожного з нас: і одяг, і зброя, і їжа. Кожний до всього має право. Мене вибрали на старшого й до мене звертаються: їдце для добра всіх. І для добра всіх мусимо тебе судити.

- Добре, але за що?

— Я казав, за те, що ти сюди вліз. Наше тут тепер володіння і хтоб звідци вийшов, може нас зрадити.

- Але я не хочу звідци йти — прокричав гураль.

- Тихо! Тепер я кажу.

- Кажіть.

- Отож перше питання: чому ти дезертував?

- Тому, чому й ви.

- Добре. Ти був поранений?

- Був чотири рази.

- Ти був деградований?

- Був капралом.

- За що тебе zdegradовано?

- Украв чоботи.

- Добре. Горілку п'єш?

- П'ю.

- Медалі маєш?

- Маю дві.

- Куди хотів йти?

- Коли?

- Ну, коли втікав?

— Насамперед до цієї хати. Бачив її, коли маширували горою. Думав собі тільки день тут відпочити й горами далі.

— Куди?

— Аж до нас, до Пенін.

— Дурний, якое до Пенін, коли тут Венгрія.

— Отож власне. Йшов би горами, аж до Пенін.

Усі сусіди почали голосно реготати з глупоти гураля.

— Якое до Пенін, дурний? Де Пеніни, а де Борго? Та ж це майже Буковина!

— Я там не знаю, що це Буковина.

— Бо ти дурний гураль. Добре, що ми відразу тебе не вбили. Шкода було б такого дурня. Але мені здається, хлопці, що можемо його до себе взяти. Такий не зрадить, зрештою будемо пильнувати. Розв'яжіть його.

Двоє волоцюг розпутали мотузки, якими скручені були руки й ноги Венгльяка. Він сів під стіною, бо не міг устати. Великими, набухлими лапами почав розтирати ноги від колін до кістки, а після товк довго долонею о долонею і витягав в суставах напухлі пальчики.

— Дайте йому рому — казав старший.

Венгльяк потягнув з похідної пляшки довго, докладно, бож цілу ніч і цілий день нічого в роті не мав, отже раптом залівся, закашляв аж оплював пляшку, а слюзи потекли йому по лицях, як дитині. Це була також причина до втіхи цілої громади.

Коли врешті заспокоївся, втер рукавом слюзи й запитав:

— То кажете, що треба буде тут сидіти до кінця?

— Тут, чи не тут, але з нами.

— А їжу звідки маєте?

— Дізнаєшся своєчасно. Зараз матимеш поїсти, а після присягнеш.

Дали йому коробку з холодними м'ясними консервами й шматок хліба.

Венгльяк їв, аж йому щелепи тріщали й уші тряслися. Лупав очима, витріщав їх міцно й оглядав уфортифіковану будю. Помітив бійницю, засунуту товстими дошками й цілі низки ручних гранат, що звисувалися на середній внутрішній стіні. Дивився нібито бездумно на тих, що сиділи за столом, і досліджував, що це за люди перед ним сидять. Рівночасно думав про те, що ось, втікаючи з полку, чекав, що горами дійде до Пенін, до своєї Щавниці, а тут — бах! Впав, як камінь у воду. Коли скінчив їсти консерви, знав уже докладно своїх дотеперішніх суддів, а майбутніх товаришів. Знав, що цей із заячою губою зветься Антін і що хоч суворо виглядає, проте мусить бути добрий хлоп. Домислився, що рудий, без вій, чоловіча повинен походити з міста, що боягуз, але жорстокий. Рудий різав увесь час ножом кант стола в дрібні зубці й ні на хвилину своєї роботи не переривав. Не позирнув теж ні разу в бік Венгльяка. Третій з краю, з розхристаною на грудях блюзою, круглий, як галушка, виглядав челядником різника. Розмовляв голосно, з акцентом постійної сварки в голосі й кожну майже думку кінчав питанням: може ні? що? Його сусід ліворуч був, очевидно, єврей. Сидів зручно спершись об стіну, в обтіснутім мундирі й з черевцем, що вже добре вимальовувалося. Виглядав так, як рудий, байдужий, трохи з недовір'ям, якийсь ніби панський, вищий понад цих хлопів, що становили більшість зграї.

П'ятий в середині був „старший“. В худому обличчі мав багато мудрости й якоїсь поважності, а густий заріс підкреслював добрість, що малювалася в очах. Двоє останніх були близнятами. Пізнав це по справді близнячій схожості: однакове біле, високе чоло, чорні брови, окреслені міцними півкругами, однакові носи, вуса, бороди, тільки один з них, Казимір, мав чорні очі, а другий Андрій, — сивостальові. Ці два найбільш подобалися Венгльякеві. Він уявляв собі, що це певно якісь пани. До них мав теж найбільш довіри. Коли витер губи рукавом, то почув голос старшого:

— Встань. Тепер будеш присягати.

Венгляж устав, досягаючи головою майже стелі. Помітив, що він найвищий у цілій громаді, навіть вищий на півголову від старшого, тільки що старший був худий і тому немилосердно удовжувався.

На столі поставили дві свічі, на одну з них сперто малий образок матери божої, а трохи позаду вбил в стіл довгий артилерійський багнет. Всі встали й старший наказав повторювати Венгляжеві:

— Я, Іван Венгляж, піхотинець 20-го полку піхоти, з власної волі дезертир, присягаю на вірність і слухняність старшому цілої громади, що ніколи не покину товаришів у нещасті й що ніколи не зраджу „паки“. Коли б збрехав, чи зрадив, вгоджуюся добровільно на всяку смерть. Присягаю, що громади не покину, поки всі разом одночасно не постановимо, що маємо розійтись. До того часу присягаю це раз на вірність Зеленої Кадри.

Венгляж скінчив, спустив підняту руку з двома пальцями, що стирчали, й аж тепер зрозумів, що доля привела його до Зеленої Кадри. В полку балакали багато про те, що дезертири організуються в цілі відділи, що називають їх Зеленою Кадрою, але ніколи в це дуже не вірив. Тепер уже знав і вірив, бо бачив. Зелена Кадра. Отже це вони грабували транспорти, нападали на руські¹⁾ села під Мармарош-Шигет, під Рафайловою, на румунські й саксонські навколо Бестерче з одного й Дарна - Ватри з другого боку. Це вони! І не було людської сили, щоб захопила й опанувала їх. Тут і там попадався один або два до рук жандарів, але ні центральної ставки їхньої, й навіть менших відділів достежити не спромоглися. Отже той старший це є той славетний Сташек Клерик, а та решта, то його кривавий штаб.

Тепер Венгляж випростався й привітався по-військовому, а ті, що стояли біля стола, віддали йому поважно поклін. Клерик простяг руку, а Венгляж незграбно стиснув її і знов відсалютував. За старшим те саме зробили й інші, а Венгляж відно стискав їм руки, за кожним разом салютуючи. Це постійне підношення руки до дашка й цокання корків надали цілій церемонії більше врочистості, ніж обидві вічки, запалені на столі.

— Тепер слухай, Венгляж, що тобі скажу — почав Клерик. — Ти гураль, теж. Ти з Щавниці, що за Кросьденком, я — з Шафляр, що перед Новим Таргом²⁾. Ти був капралом, а я фельдфебелем і немає тут поміж нами ні одного, щоб не був підфіцером. Гольдман — показав на товстого єврея — був теж фельдфебелем, вони всі мали по три зірки, а ці два близнюки були однорічними. Як котрий зветься, не знаєшся, а тепер маєш слухати всіх та й годі, бо вони все краще знають, ніж ти. Ні про що не питай, тільки дивись і вчись. Будеш дивитись за кіньми, а як тобі насажуть, то й не за кіньми. Тільки маєш бути тихий і слухняний, а тепер іди до коней.

... Венгляж відсалютував і вже був при дверях, але відчув таке міцне жадання тютюну, що попри несмільчивість затримався й попросив:

— Пане старший, чи не можу я трохи тютюну отримати?

— Дати йому — наказав Клерик.

— Візьми собі з коробки, там у сніях — одізвався хлоп з заячими губами.

Венгляж вийшов, посвітив собі сірником у сніях і, знайшовши тютюн, перейшов на другий бік помешкання до стайні. Коні привітали його тихим глибоким ірканням. Міська, яка стояла з краю, лащилася до нього, як кицька, хтіла конче покласти йому голову на плече. Проте, кінець - кінцем, задовольнилася з того, що всунула йому морду під паху й терла міцно ніздрі об шорсткий кожух. Корись відав Венгляжа спокійніш, але теж виявляв деяку радість, проте, не перебиваючи собі жування сіна.

Венгляж узявся до порядкування, викинув якимсь патином гній з-під коней, крутив два жмути з соломи й почав витирати загноєні кінські животи. Через

¹⁾ Очевидно, в старому розумінні цього слова, тобто українські.

²⁾ Новий Базар.

мале віконце, вирізане високо над кінськими чолами, падало скупе світло дня, що заходив у Межигір'ї. В одну з хвилин Венгляж припинив працю й спочив. У темній стайні було тихо, як у домовині. Хлоп скрутив цигарку, запалив і сів на соломі при конях. Думав про те, що от утік від полку, утік від постійного примусу, йшов наосліп назад, думаючи, що якось доб'ється додому, а тут уже в перший день мандрівки підпав під новий примус. Звичайно, ліпше тут, ніж там, принаймні спочатку, проте, це не те, чого жадав, чого сподівався. Так, це не те. А, ну, трудно. Треба чекати — подумав. Знав, що і Зелену Кадру винесе й витримас.

Вечір уже настав, коли Венгляж вийшов з стайні до сіней. Хтів увійти до хати, в якій його судили, і де недавно склав присягу, але була зачинена. Тихо було навкруги. Очевидно всі вийшли невідомо куди. Попробував двері, що провадили з сіней надвір, але й ці були засунуті. Видно, що ще боялися його, не вірили йому. Отож сів на коробці з тютюном і розмірковував. Спадаło йому на думку, що може зробив дурницю втікаючи, бо йому там при конях, власне кажучи, незле було, але нічого робити, сталося, а буде, що біг дасть.

Розмірковував так досить довго, коли вправне гуральське вухо розпізнало за хатою який рух. Серед посвисту вітру й шуму дерев чути було якусь балаканину, тупіт багатьох ніг і людські голоси. Через хвилину почув зараз під дверима скрипіння снігу й хтось почав майструвати біля замків і колодок. Венгляж пам'ятав, що в кутку сіней стояла рушничка. Сtribнув за нею й став біля дверей. Коли відхилились, всадив дуло в шпару й гаркнув:

— Стій! Хто там?

— Свій — почув голос Клерика.

Одсунувся в бік, увійшов Клерик, а за ним його штаб. Не здивувались, коли побачили, що Венгляж вартує. Відкрили двері до хати й увійшли в середину. Венгляж лишився в сінях і визирнув: перед хатою стояла чорна громада людей, може п'ятдесят, може більше. Стояли в два ряди, як слухняний відділ війська, перед ними ж четверо хлопів тримали четверо в'ючних коней.

З групи відірвався якийсь чоловік і попростував до хати. Проте, коли хтів увійти до сіней, Венгляж загородив йому дорогу: — Не можна.

— Як то не можна?

— Неможна. Увійдеш, як тебе покличуть. Старшина радить.

— Пусти, бо дістанеш по лобі.

— Спробуй.

І було б певно прийшло до бійки, коли б з хати не вийшов один з близнюків.

— Тихо там — гримнув на них. Ей, Венгляж, не пускай нікого!

Перший раз почув себе чимсь цінним у зграї. А в хаті очевидно радили дуже бурхливо, бо гомін голосів доходив аж до сіней.

Венгляж став перед порогом, пишний з виконання самостійно накинутих на себе обов'язків і дивився на зорі. Перед ним стояв густий старий ліс, покриваючи сторчма велику гору аж до верховини. Прикритий легким снігом, тягнувся він ніби темносіра сивина ген десь аж до зір, що світилися невиразно серед імлі. В одну з хвилин, коли десь там угорі, вітер, постійно працюючи, одсунув імлю з-над байраку, Венгляж відчув себе ніби муха під скляним ковпаком, обліпленим малими блискучими зорями. Тут було подібно до того, як там у нього в Пенінах, у підніжжя Трох Корон, десь під Іглицею чи „Головою Цукру“. Бракувало тут тільки ошалілого в швидкому бігові Дунайця й гуку його хвиль, що заглушував усяке людське слово. Бо тут була тиша, що аж у вухах свердлила, що якось пригноблювала, заспокоювала людину, яка поводитися б огидно голосно.

В одну з хвилин шум голосів прорвався з хати й через сіни вкотився на полянку. Це з радної кімнати вибіг хтось через широко відкриті двері й, штовхнувши Венгляжа, почав командувати відділом, що стояв перед хатою. Звернули вправо двійками, звернули слухаючи на місці і, оминувши хату, почали входити в глибокий яр, що йшов далі по південному узбіччю гори.

Венгляж був приголомшений. Значить, Зелена Кадра мала своє військо. Так, бо це ж було військо. Одягнене й озброєне, поділене на відділи, що рухалися справно й доцільно. Дивився довго в темряву Міжгір'я, куди останніми входили навантажені коні. Ще хвилина й вони зникли, їх втягнула темрява і знов полянка замерла. І як недавно ще посвистував вітер по деревах, так тепер настала цілковита тиша, що настає звичайно, коли ніч переломиться. Така глибока тиша, що аж чути було дихання землі, що спала.

З нутра хати вибіг міцний голос:— Венгляж!

Замислений хлоп опам'ятався, повернувся до хати й, бездумно зачинивши за собою двері на засови, ввійшов до кімнати.

— Слухай, гуралю — почав Клерик, — ті, що пішли, пішли по провіянт, аж ген майже під Дорна - Вельги, там під моторну колію. Ми підемо теж і ти з нами. Але це гра на все. Можна повернутись без голови, це я тобі ознаймую. Але провіянт мусить бути, нічого не зробиш.

— Ну, як треба, то треба.

— Ти голодний?

— Я, з'їсти — з'їв би.

— Сідай, їж.

Один з близнюків, що рухався ніби кіт, добув з-під стола свитку, вийняв з неї хліб, горщик масла й гарні круги ковбаси. Врізав кожному по шматку й ділив між товаришами. Венгляж почав їсти спокійно, з якимсь селянським перебиранням. Бачив, як Антін прикладав щохвилини до своєї заячої губи пляшку з ромом і частував старшого, що їв, жуючи жажливо голосно. Він був би також радий напитись рому, але якось соромно було просити. Помітив, що Клерик нічого не їсть, тільки, схилившись назад, спер голову об стіну й замкнув очі. Виглядав ніби він спить. З якусь з хвилин жмакання припинилося, він зірвався раптом, добув з-під плаща великий, нікелевий годинник і вирішив:

— Час! Марш!

Зірвалися усі. Кожний дістав рушницю, запалили цигарки й вийшли. Старший насунув двері від сіней і повів. Поспішав великими кроками до Міжгір'я, яким удосвіта прийшов Венгляж. Проте, в самому байраці затримав кроки й почав підніматись нагору рівно, спокійно. Ішли так з годину, майже навпомацьки, соплячи міцно й спотикаючись у темряві. Певно ступали тільки Клерик спереду й Венгляж, що йшов позаду. Обидва мали той же самий хід, так само легко згинали ноги в колінах, переносячи трохи вагу тіла з одної ноги на другу, заклавши однаково ліву руку на плечі й підтримуючи рушницю, правою ж спираючись на коліно, ніби на палку.

На половині височини гори старший звернув раптом праворуч у бік Дорна - Ватри й почав спускатись уздовж обмерзлого струмка до Дорна - Вельги. Ліс тут був рідший, але стежка визначалася не дуже виразно. Ступати мусіли дуже обережно, бо, підковзнувшись, можна було неприємно звалитись й потовкти кістки. Найгірше йшов Гольдман і один з близнюків. Присідали щохвилини, а то й сідали раптом зовсім, щоб не ринутись з гори, ніби пущена від дроворубів колода. Венгляж ходив своїм способом: затримався на хвилину, щоб мати перед собою вільну просторінь, а коли струм'я, що йшов перед ним, відійшов трохи, почав перебігати швидко від дерева до дерева, затримуючись за них зігнутим плечем. Ті, що йшли попереду, спостерігали це, почали його наслідувати й через хвилину утворили довгий ланцюг, ніби якихось диких створінь, що злітали додолу й крилися щохвилини поза зустрічними по дорозі деревами. То той, то інший, зачепившись на бігу за дерево, підковзувався й падав, але в цей спосіб посувались дуже швидко наперед.

Венгляж стежив, щоб ніхто не остався, і в зупинках при деревах, між одним перельотом і другим, думав. Тяжко в нього виходило, але думав: Оце йшов на розбій. На розбій, як його батьки давніш ходили. Тільки що вони ходили на венгерську сторону, прикрашені фазанячими пір'ями на шкіряних капелюхах, оздоблених му-

шельками, одягнуті в широкі паси, аж по пахи понабивані бронзовими прикрасами, озброєні рушницями, пістолями й сокирками, а він іде з військовою гвинтівкою на плечах, одягнений в австрійський мундир. Батьки обдирали купців по дорогах або грабували єврейські крамниці в словацьких містечках на венгерському боці, а він іде по провіянт, що певно лежить в якихось військових склепах чи десь там. Батьки привозили додому здобич: срібло й золото та зброю, а він певно привезе тююн і консерви.

— Ой, видкося, Яську, що світ здурів, а ти із ним!— зідхнув майже голосно й затримався в своїй мандрівці, бо ось скінчилося втомне сходження.

Мандрівники опинилися в місці, де на маленькому звороті, схрещувався битий шлях із шляхом бензинової колії, що йшла майже сторч в улоговину Дорна-Вельги. Зараз коло цього роздоріжжя затримався Клерик і його люди, а з ними Венглярж. Побалакали хвилину півголосом і Антін з заячою губою махнув Венгляржеві, щоб ішов за ним. Збігли попереднім способом близько ста кроків додолу й Антін, знявши з плечей, зігнути в лук, широку пилу, показав Венгляржеві дерево, що його треба було зрізати. Робота пішла швидко. Антін маневрував так, що підрізане дерево, падаючи, мусіло повалитися на вузькі рейки моторної колійки.

Звалили так дві величезні смереки й, змучені роботою, сіли на них. Підчас роботи не промовили ні слова між собою, проте Венглярж домислився нащо звалили дерева на шлях, що спадав додолу сторч. Отже, сидів на пні й думав, що тепер з цього буде. Запалив цигарку й побажав раптом балаканини, розмови. Мертва тиша лісу, що спав, мучила його, хоч минулої ночі, коли втівав з полку, приваблювала його міцно. Почав півголосом:

— Знаєте, пане Антоне, алеж це буде крах! Як ця залізничка розсиплеться, то ж тут буде гук!

— Буде,— відповів Антін.

— А ви вже так коли пробували?

— А що?

— А з цією колією?

— З цією ні, але з іншою вже.

— І пощастило?

— Пощастило.

— А звідки знаєте, що це провіянт везуть?

— Все знаємо.

— Маєте там своїх людей?

— Маємо, а ти не питай занадто багато.

Венглярж замовк, хоч цікавість палила його. Не думав про те, чи це добре, чи погано, тільки його цікавила сама робота. Проте, якби його хто спитав чи за зведення потягів з рейок чекає яка кара, був би найспокійніш у світі відповів: кримінал. Також спокійно прийняв би вирок, якби йому його оголошено. Не бачив би в ньому нічого несправедливого. Проте, не почував провини ні в якій мірі: сумління не говорило йому нічого.

Раптом глибоку лісову тишу прорізав далекий пронизуватий крик сирени. Десь там угорі, ніби під склепінням неба, загуркотіло щось, розлягся якийсь дзвін заліза.

— Втікай!— крикнув Антін і скочив убік од шляху, а за ним Венглярж.

Гналися, як олені, через кущі й пні. Затрималися аж тоді, коли їх оглушив сильний гук і хруск: то вагони моторової залізниці, що летіли прожогом з гори, вискакували з рейок, потрапляючи на пні смерек і валилися один на другий. Було їх сім, кожного рухав окремий мотор і провадив окремий шофер. Лежали тепер мертві безформні, тихі, нічим неподібні до тих залізних жуків, що швидко перебігали велику просторінь по залізних рейках. Ліхтарі їх згасли в хвилину, коли перевертались і білися об дерева. Навколо розливався нудний запах карбідів, що старанно й постійно вироблював ацетилен.

Коли Венгляр з Антоном верталися до шляху, здавалось їм, що вагони ще дихають решткою руху. Затрималися на хвилину й почули якісь стогони: це шофери, яких смерть помилувала, стогнали, придушені масою дерева й заліза. Антін постояв хвилину біля одного вагона, що його відкинуло на якихось десять метрів від вивернутої тепер залізничної колії, і прислухувався пильно. В одну з хвилин закаркав, як злим сном розбуджений, ворон, і зараз же ліс ожив. З усіх боків вихилились тіні й бігли, зігнувшись, до міста катастрофи. Почався грабунок. Люди брали на плечі коробки консервів, мішки хліба й шматки копченого м'яса.

Робилось це відносно тихо й дуже швидко. Розмов було не багато, тільки тут і там падало якесь коротке голосніше слово. Частина людей збігала додолу ліворуч від дороги, частина ж несла важчі коробки вгору до битого шляху. Прибитими серед уламків вагонів і вантажу шоферами ніхто не зайнявся. Осталися в тихому лісі одні тихі, мертві, інші стогнали ще й призивали смерть - визволительку.

Венгляр ішов за Антоном, що потягнув його вгору до дороги, якою прибули. Ішли повільно, бо Венгляр хотів показати свою горливість, таскав пачку з консервами. Як на його конячі сили це не була велика вага, але вона перешкоджала йому підійматись по ковзкому узбіччі. Коли вийшли на битий шлях, ще чули стогнання шоферів, що гинули в муках.

На краю лісу стояв військовий віз, збоку гурток людей. Венгляр пізнав по росту Клерика. Підійшли до нього й Антін доповідав:

— Пане старший, возів було сім. Один провіянт.

— Напоїв не було?

— Я не бачив.

— Повернись і подивись. Як знайдеш якесь барильце, візьми! — це було висловлено таким спокійним голосом, так рішуче, що Венгляр повернувся на п'ятці аж занадто ретельно й збіг до вагонів.

Почав перешукувати вивернуті вагоніки, мацати руками коробки й мішки і йому почастило: коло одного з вагонів лежало дві бочки рому. Узяв одну з них і вертався поволі. І підчас шукання, і в дорозі на гору, переслідував його стогін прибитих людей і жалібний, благальний плач одного з них.

— Бідненький — подумав він, коли ступив уже на битий шлях. Але не мав часу зупинятися над його долею, бо його увагу звернуло щось інше: на шляху не було воза й нікого з банди. Стояв здурнілий, не знаючи що робить. Підійшов пару кроків до місця, де перше стояв віз, і раптом почув шепотіння, що йшло з придорожного рову:

— Втікай у ліс.

Не намислюючись ні секунди, Венгляр перестрибнув рів і скрився за деревами. Спіткав там решту зграї. Чекали тільки його, щоб обійти долом звороті дороги, звідки доходили до них якісь голоси. Венгляр зрозумів, що очевидно боялися відділів, що пересувалися.

Рушили тепер валкою, ведені Клериком, який орієнтувався в лісі, ніби в давно обжитій хаті. Сходили досить сторчковим узбіччям, віддаляючись все більш від битого шляху. Венгляр не мав почуття, що йдуть у напрямку своєї хати, але йшов покійно, вступаючи тепер у сліди одного з близнюків. Дорога не була тяжка, бо ніг у лісі був неглибокий, але люди сковзалися по замерзлих іглах, що зсувалися з кожним кроком. Ліс поволі оживав, ніби тільки - що розбуджений карканням ворон, що перелітали. Над імлюю, що плуталася серед верховин смерек, тіло. З-за гір, обкутаних біло-припорошеними лісами, ішов ранок, що ще спав.

Було вже зовсім ясно, коли штаб Зеленої Кадри доходив до своєї хати з протилежного боку тому, яким вийшли вночі. Коли просувався по одному через незагнаний частину галявини й опинилися всі в хаті, Венгляр помітив, що сіни повні були паків і ящиків з провіантом. Очевидячки, люди, що брали здобич, були тут значно раніш.

Змучені від довгого маршу, кинулися всі спати, лишивши тільки сторожити і ольдмана.

Венгляр ліг біля коней, накрився своїм кожухом і хотів заснути. Але попри те, що лежав спертий на товсту спину коняки, якийсь холод його тряс і не міг заснути. Дарма прикрив голову коміром кожуха, а руками затулив очі. Сон не приходив. У вухах йому стогнав постійно плач шофера, що лежав під розтрощеним вагоном, в очах миготіли постійно біло-сині світла рефлекторів і відпочинку для цього гурался, що майже не мав нервів, замінився на муку, що тривала годинами. Десь коло серця будилося щось, про існування чого дізнався якоюсь незнаною дорогою мозок. Щось там тремтіло, корчилося й рухалося, аже врешті вийшло.

— Бідненький! — застогнав. — Може вже помер — і аж тепер полегшало йому.

Повернувся навзаки, притулювся до кінського хребта й заснув. А Міська підняла малу голову на прудкій шиї, поглянула с'косою одним оком на свого пана й, поклавши знов голову на соломо, глибоко зідхнула.

З цього часу Венгляр, хоч був наймолодшим членом Зеленої Кадри, почував себе якось не блискуче. Не виказував палкості, горливості, ані найменшого бажання до виправ, що коло них від часу до часу захожувалася зграя. З найбільшою хіттю їздив купувати щось до Бистриці, де атестував себе фалшивою подорожньою довідкою. Тішило його те, що тоді не повинен був критися, що міг лізти людям у вічі й на кожне питання міг, замість відповіді, показати свої фальшиві папери.

Підчас одної із своїх подорожів, зайшов на передмісті Бистриці до якогось бару, де пересидів цілу ніч, п'ючи в товаристві дівчат, з яких одна тільки словачка могла з ним порозумітись. Дуже подобалася йому й скільки разів не був у Бистриці — бачився з дівчиною. Одного разу зайшов до корчми хоч уже зараз треба було вертатись, але дуже йому не хотілося. Коли подумав, що буде змушений товктись пару годин моторкою, у відкритім вагоні, в пекельний мороз, сидючи на якихось паках чи цеглах, злість його брала на все. Отже пив до смерті, а грошей мав досить!

Була вже північ, коли, сильно підпивши, вийшов з корчми, ведучи під руку дівчину, словачку. Хиталися обидвоє, йдучи вузькими вуличками, співаючи кожне свою пісню. Дівчина тягнула свої одноманітні словацькі мелодії, а Венгляр співав щось там про турів і Міжгір'я. Раптом затрималися, бо Венгляреві ні з того, ні з цього прийшла думка забрати дівчину з собою. Пояснив їй це, як умів:

— Будеш господинею. Будеш їсти варити розбійникам. Грошей є багато, одягну теж. Ідь!

Напівп'яна дівчина згодилася швидко. Особливо подобалося їй слово „розбійники“.

Венгляр зняв шапку, прохолодив на вітрі голову, намислюючись:

— Але як тут їхати? Чекай, вже знаю. Купимо собі квитки до Фельзо-Борго, а після підемо до Дарна - Вельги, бо там уже не пропустять тебе без перепустки. І звідтіль уже не так далеко. Підемо лісами. А чоботи маєш добрі?

— Добрі.

— Ну, то підемо на залізничку. Тільки як уліземо до вагону, то ми не знайомі, нам'ятай! Хіба, що знайшовся б якийсь темний, то там ніхто не побачить. Іди.

І пішли. Зайшли на станцію, і тут Венгляр довідався, що пасажирський поїзд уже відійшов. За годину мав піти товаровий, що стояв уже на станції. Підійшли до нього ближче. Це був транспорт цементу й пресованого сіна. Малі вагонки були перевантажені, але тут і там були серед балок проміжки, в які можна було влізти. Венгляр досвідченим оком охопив ситуацію. Було темно навкруги й мотора ще не причеплено. Вскочив на один з вагоників, втягнув дівчину й обидва сховалися так, що тільки голови повиставляли, щоб дихати. Заким ще рушив мініатюрний поїзд дівчина заснула. Підчас цілої їзди Венгляр пильнував і лічив станції. Мав стільки приємности, що боявся проїхати Фельза - Борго. Минали імпровізовані станційки,

скачувалися в безодні, рівчаки, а то знов дерлися сторчма під гору, щоб знов такі злітати швидким бігом додолу, ледве не ламаючи шії, притиснуті в'язками сіна на шалених поворотах. Вітер свистів Венгляжеві у вухах, підсилений несамовитим бігом моторки. Мороз був палкий, аж дихання замерзло в ніздрях, але цим двом не було холодно. Притулені один до одного, грілися власним теплом, а м'яке сіно не дозволяло теплу відлітати.

Дівчина спала, як дитина. Із змарнілого обличчя злетіло все, що життя на ньому відтиснуло, і цинізм, що давав самовпевненість, і зухвалість, що походила з вимушеної через біду відваги, а натомість лишилося те, чого й повневір'я не здолало зовсім вбити: молодість і добрість.

На якійсь станції Венгляж побачив обличчя її в світлі електричної лампи й ухвалив:

— Непогана.

Коли добж жали до Фельзо - Борго, був уже закоханий у ній. Здавалося йому, що знає її хто зна як давно, а не пам'ятав навіть, як її звати. Коли поїзд вкотився на станцію, Венгляж розбудив дівчину й допоміг їй злізти з вагону. Вітер обвіяв її й вона тремтіла з холоду. Отже зняв керею і наклав дівчину. Перебрали через колії, засипані снігом, щоб обминути станційні будинки, і зашлися в ліс. Перечекали аж поки поїзд рушив далі й коли погасили ліхтарі, вийшли на протоптану стежку, що вела до бараків. Обминули їх, бродячи по снігу, й вийшли на битий шлях. Дівчина притупувала сильно, щоб розігріти замерзлі ноги. Мала повно снігу за низькими халявками. Ішли шпарко, мовчки й дивлячись бистро перед себе, готові кожної хвилини встрибнути в ліс, щоб не здибатися з ким. Ім щастило. Вже зорі зблідли, коли Венгляж звернув убік, щоб стежкою дійти до хати Зеленої Кадри. Спустилися в яр, що вів просто на галявину. Від тієї ночі, коли йшов він цим байраком перший раз, небагато часу минуло, може місяць, і Венгляж перемиряв його багато разів. Але сьогодні йшов вперше з серцем, що билось: не знав, як приймуть його товариші, коли побачать із дівчиною. Отож позирав на неї якось щоразу більш неохоче, ніби кривився на неї за небезпеку, що могла загрожувати може не стільки йому, скільки власне їй. Але дурна дівчина не замислювалась ні про що зле. Зазнала стільки біди в житті, що не уявляла собі нічого гіршого, ніж те, що досі пережила. Тішилася, що не буде змушена думати про сьогоднішній день, про гроші на обід, чи на шматок хліба. Думала, що нарешті буде панею на цілу губу. Злетять з її голови всі турботи щоденного життя. Буде спати скільки схоче, буде їсти, коли схоче, буде їм господинею! Тішилася надзвичайними пригодами, уявляла їх собі так, як розбійників, що про них розповідала їй казки стара баба за дитячих літ. Аджеж Венгляж сказав їй, що він і його товариші це — розбійники! Як це гарно: розбійники!

Ішли тепер швидко додолу по дорозі, що біло визначалася серед двох стін старого лісу. Над ними блискотіли зорі, що блимали несміло, побоюючись, що земля порине в темряві. А надто ясно не було й дівчина, не при звичайності ходити по горах, сковзалася й спотикалася весь час, проте це не псувало їй настрою. Усміхалася до волі. І вона була дезертиром з-під чорного прапора людських злиднів і повневір'я.

Венгляж мовчав уперто, але був усе неспокійніший. Коли врешті проминули байрак і опинилися на краю галявини, парубчина затримався й спитав:

— А не боїшся?

— Чого?

— Ну, стількох хлопів.

— Дам собі раду.

— А як будуть тебе бити?

— Е, не будуть.

— Хто зна.

— То буду дряпати! — засміялася голосно.

— Тихше — цикнув Венгляж — Тут уже не можна розмовляти голосно. Ну, ходім.

На галявині обвіяв їх холодний вітер, якого не почували в байраці. Зараз перед хатою Венглярж затримався й задумався.

— Чекай, бо я не знаю, як твоє ім'я.

— Не розумію.

— Як тебе звуть?

— Меришка.

— Значить Мариська?

— Так, Меришка.

— Ну, йди.

Закалатав у двері умовленим тактом. Через хвилину відчинив їм Гольдман.

— Це ти, Венглярж?

— Я.

— А цей другий?

— Це дівчина.

— Що?!

— Привів дівчину. Буде варити.

На лиці Гольдмана малювалося надзвичайне здивування.

— Ну, йдіть, але що Клерик на це скаже?

Венглярж, хоч сам занепокоєний, струснув плечима:

— Будемо бачити, — але в темній хаті перехрестився про всякий випадок.

Він увійшов до хати, а дівчина за ним обережно. Цілий штаб банди сидів за столом, попиваючи ром і палючи файки. Венглярж кинув оком і зараз зрозумів, що всі були підпилі, не вилучаючи Клерика. Думав, що це добре, бо буде йому легше дістати згоду затримати дівчину. Повітали його хором.

— Ми думали, що ти втік, або схопили тебе — почав Клерик, але раптом обізвав, коли побачив дівчину, що виходила з темряви сіней.

— А це що?! — вереснув — хто тобі дозволив?!

Венглярж випростався так, що майже дістав головою стелі.

— Пане старший, я собі так думав, що нема нам кому варити й прати, ось чому я привів дівчину.

— Питаю, хто тобі дозволяв?

• Венглярж хвилину мовчав.

— Пане старший, я собі так думав, що нема кому нам прати...

— Заткни пельку! Хто тобі дозволив?!

Венглярж подивився у вічі Клерикові й побачив, що як не поставить справи, як слід, то програє по всій лінії.

— Пане старший, я за неї поручуся, не втіче, бо немає куди. А якби й хтіла, то я вже допильную її.

Клерик махнув на дівчину:

— Іди до світла.

Меришка, перелякана голосом Клерика, присунулася до стола, тремтячи цілим тілом.

— Чого тут хочеш?

— Я нічого, я тільки за ним...

— Кохаш його?

— Що?

— Любиш його? — показав на Венгляржа.

— Так.

— Але, зваж, ти тут не тільки для нього, ні! Коли сюди прийшла, то вже для всіх!

Дивився в її обличчя і не побачив переляку, але коли поглянув на Венгляржа, здивувався. Гураль легко хитав головою, ніби заперечував, що ні, що не для всіх. І не поступився поглядом перед Клериком навіть тоді, коли велетенсь, звиклий до безумовної слухняності, підійшов до нього на нецілу довжину руки.

— Ти щось казав? — почув Венглярж вороже шепотіння.

— Я тільки собі так думав — почав Венглярж — що прати й варити, то вона буде для всіх, але так... то вона тільки моя. Тільки моя! — повторив голосніше.

Клерик остовпів.

— А моя ні?

— Ні.

— А хочеш мати кулю в лобі? — за хвилину почув Венглярж.

— За що?

— Дізнаєшся після смерті.

Але у Венгляржеві щось змінилося. Якийсь біс у нього вступив. Зникла звичайна гуральська хитра розважність і уступила місце якійсь небувалій самосвідомості своєї сили й права. Не могло йому вміститися в голові, щоб був на світі хтось, що мав би право відібрати його раз здобуту дівчину.

Схилив голову на бичачій шиї і підсунув величезний, ніби буханець, кулак під ніс Клеріку й спитав пошепки:

— Коли? Після чийої смерті, моєї чи твоєї? — і пхнув раптом цілим собою вищого, але тоншого Клеріка, так що підпитий ватажок перелетів повітрям цілу просторінь хати й упав плечима на застелений стіл. Венглярж сунув за ним, як скеля, що летить з гір, і схопив за горло.

— Після чийої смерті? — рикав тепер повним голосом.

В хаті завихоріло, бо підпиті хлопці не могли в першу хвилину зорієнтуватися, що сталося, а тепер кинулись роззброювати двох велетнів, що встигли вже впасти на землю. Перекичувалися з кутка в кут, б'ючи один одного головами об підлогу, перекидаючи стола й кількох людей, що незграбно їм підвернулися. Раптом відскочили від себе і стали напроти. В руках Венгляржа блиснув револьвер. Тиша зробилася нагді й глибока. Чути було тільки скажене сопіння величезних грудей і грозу, що падала на людські мозки.

Але Венглярж не вистрілив. Опустив бронь до землі й вихаркотів:

— Пане старший. Вибачте, але ви не можете брати в мене дівчини. Я її привів сюди, я за неї відповідаю, я пильнуватиму її, за мною вона сюди прийшла й для мене. З мене добрий товариш, добрий камрат, але не доводьте мене до гніву, бо може бути зле. Ви старший і я повинен вас слухати, але не щодо дівчини. Нехай товариші скажуть, я здаюся на суд.

Клерик підійшов до лави під вікном і сів. Мовчав довго й врешті вимовив:

— Я маю право скликати суд, не ти. Суду тут не треба. Ти провинився й я тобі кару назначаю. А тепер бери дівчину й іди спати.

Венглярж озирнувся й не побачив Меришки. Покликав її голосно, бо жах його охопив. Бліда вповзла вона до хати з сіней, куди з переляку втікла. Дивилась із вдячністю Венгляржеві у вічі, побоювалася ще, але хтіла виявити замилювання хлопів, що бився за неї.

Венглярж узяв її за руку, шепотнув щось у повітря й вийшов з нею до стайні. Коні повітали його радісним іржанням, але Венгляржеві й на думку не прийшло гіштитись з них. Зібрав пару оберемків соломи, постелив навпомацьки в кутку й уклавав дівчину спати. Сам же взяв відро й пішов по воду. У дверях зустрів Гольдмана, що, видно, вартував. Минув його без слова й вийшов на галявину.

Вітер ішов горою і штовхав верхів'я дерев, ознаймуючи про ранок. Пластівці замерзлого снігу падали з тихим шелестом, псуючи біле мережево інших гілляк. Венглярж став на середині галявини й дивився в зорі, що блідніли. Дихав глибоко гірським повітрям, в якому народився й прожив там далеко, у підніжжя Трьох Корон. Високо підносилися в нього міхи грудей, що відпочивали після недавніх зворушень бійки. Дивився на величезне склепіння небесної бані й думав над тим, що мабуть ніде під нею нема волі. Оце втік з війська, бо його душило, і прийшов сюди. Думав протягом якогось часу, що в цій зграї буде почувати себе вільним. Але й це його обмануло.

— Треба йти далі — вирішив голосно — треба. Світ великий і гори великі. Рушій вільно до струмка, що тік скупюю течією в байраці, і підставив відро під дерев'яну ринву. Стояв якийсь час, думаючи про те, що треба йти далі, коли раптом схопив його такий ляк, що в нього аж дух сперло.

— А може там котрий тепер до його дівчини...

Схопив відро й побіг великими кроками до хати. Влетів через відкриті двері до сіней, через них до стайні й вихаркотів:

— Мариська!

В тиші почув, як хтось нишком ішов по соломі.

— Гольдман — перша була його думка, бо його не зустрів у сінях. Розчепірів перед собою великі руки й схилився наперед, ідучи в напрямку постеленого лігва.

Раптом відчув перед собою чоловіка. Не знав сам, як це сталося, що схопив його в жажливі, смертельні обійми й повалив на землю. Лівою рукою здушив йому горло, а правою бив по голові. Здушений чоловік почав харкотіти, а в кутку розлягся тихий плач дівчини.

Венгляж устав поволі, підійшов до Маришки, став на коліна біля неї, взявши за плечі, як дитину, посадив на соломі.

— Був у тебе?

— Був.

— І що?

— Бив мене.

— За що?

— Бо я не хотіла...

— О моя ж ти! — вилетіло тепле слово з Венгляжєвих уст. Взяв її голову в свої лапи велетня й поцілував її волосся й чоло. Не прийшло йому на думку потягнутися до вуст.

— Іди, підемо звідси — вирішив раптом.

Встали. Венгляж рушив наперед, ведучи дівчину за руку. По дорозі взяв з кутка гвинтівку, перекинув через плече кінську попону й вийшли тихо, переступаючи нерухоме тіло Гольдмана. У сінях дівчина спіткнулась об відро. Почекали хвилину, побсюючись, щоб хтось з протилежної хати не вийшов. Якийсь час прислухалися, але ніщо не скаламутило тиші. На порозі Венгляж затримався хвилину, помацав пістоля в кишені й рушив просто на північ. Вшилися в ліс, що сторчма йшов угору, порпаючись по коліна в снігу й калічучи обличчя й руки о густі віти смерек. Ішли поволі й дуже мучилися. Венгляжа піт обливав, а дівчина хиталася від виснаження.

Після годинної муки, вже при світлі дня, добилися до невеликої поляни. Сіли замучені на зваленому дереві, мовчки, думаючи вдвох про те ж саме: що далі? В одну хвилину Венгляж подивився на Маришку: була дуже бліда, з під хустки на голові виглядали попелясті кучері, що спадали глибоко, аж майже на будяков очі. Дивилась з-під опущених вій на сніг, що танув під її ногами. Венгляж гадав, що Маришка виглядає ніби свята з образу в якомусь старому словацькому костьолі, але не вмів цього висловити. Дивився тільки на неї вперто й не міг очей відірвати. Аж побачивши, що холод трясє нею, зірвався, щоб розпалити вогонь. Відійшов у ліс, щоб назбирати гілля й вибрати з під снігу сухішої ялинини, а коли повертався, Маришка знов здалася йому як з образу, то більше, що обкутана була густою молочною імлою, яка пливла на галявину з глибини лісу.

З трудом пощастило йому розпалити вогонь. Заложили його в діру струхлявілого пня, закривали грудьми від вітру. Довго дмухали, аж поки затлівся добре, і Венгляж міг у заглибину вставити малу військову коробку консервів, відкривши їх насамперед великим ножем. Сіли коло пня, що димів, на розстеленій кереті й дивилися в дим. Маришка, спершись зручно на Венгляжєве плече, не тряслася вже так сильно, а коли з'їли консерви, зробилося їм на багато тепліше.

— Не маю тебе чим накрити — хвилювався Венглярж, коли побачив, що тверда кінська попона не пристає до її плечей.

— Вже мені не холодно.

— В біса там не холодно. Аджеж я добре почувую?

Аж тоді Меришка спостерегла, що Венглярж сидить хоч і в фуфайці, але без кереї. Зірвалася, щоб змусити його одягнутись. Але не послухав. Встав швидко, наламав ялинових гілляк і послав їх уздовж пня, струсивши зі снігу. Потім прикрив їх попоною, поклав на них Меришку, обгорнув її кереєю і приклав знов гілляками.

— Буде тобі тепло — говорив, кінчаючи роботу.

— А ти? — питала Меришка.

— Мені нічого.

— Але! де там нічого! Іди сюди, буде нам обом тепліше — сказала, відхиляючи лісову постіль.

Подумав трохи й послухав, радіючи, що дівчина дбає за нього. Вповз у ліжко яко - мога найзграбніше, обійняв дівчину так, що майже лежала йому в обіймах і заснув як камінь, не почувуючи вільготности, ні холоду.

Коли прокинувся, побачив над собою мільйони сніжних мотузків, що злучали білу землю з молочним небом. Падав великий сніг. Лежав він з хвилину без руху, усвідомляючи собі, що ось біля нього лежить дівчина, що через неї мусів покинути банду дезертирів і їх пристановище. Що є ніби заблудна, безпанська собака, що не знає куди йти шукати притулку, що куди б не повернувся, всюди чекає його ворог, всюди на його чекає смерть.

Ось він у дикій гірській пущі, серед снігу й морозу, без усвідомлення дороги й напрямку. Куди йти? В який бік і як далеко? Дивився вгору, звідкіля постійно падали великі пластівці снігу, й вирішив:

— Доля мене не покине. Отож сніг слід затер.

А потім почав мріяти: — піду горами, ген горами, аж до наших гір. Може це й далеко, але це нічого. Тут Мадяри і біля нашого краю Мадяри, то видно треба цих Мадярів перейти. Але як?

Збудив дівчину — почав заплутано тлумачити їй свої пляни. Не розуміла нічого з того, що він казав, але підтакувала з горливістю, горнучись до нього цілим тілом. Почувала себе його власністю, його жінкою, дивувалася його силі й відвазі. Ані на хвилину не пройняла її тривога. Знала, що він упорасться з усім, звальить усі перешкоди, оборонить перед кожною небезпекою і донесе її туди, куди сама дійти не могла.

Обняла його за шию й почала цілувати кострубате, давно не голене обличчя, що почорніло від вихору, снігу й морозу. Пестила малими руками великі корчисті брови і тверді повні щоки.

Були вдвох у пущі, що спала, прикриті ялиною, присипаною свіжим, пушистим снігом. Ліс спав глибоким зимовим сном, зідхаючи іноді тяжко, ніби з жалем, що ще не все, живе спить, що ось дві пари людських очей, задивившись у себе, блискотять гарячим життям.

Венглярж віддався голубленню дівчини й думав, що якби можна так під снігом переспати цю зиму, спали б в нього з голови всякі турботи. До того часу скінчилася б війна, аджеж і так досить довго триває, довше не може! А тоді обидва вони повесні вийшли б із своєї нори, як пара ведмедиків, дійшли б до першої людської садиби без ляку, а звідти вже дрібниця! Проте, покищо лежать під сніжною постілью, що грубає кожною хвилиною, навкруги мертвий ліс, дикі гори, а над ними нечуле, одноманітне, тихе небо.

— Чому нічого не кажеш? — спитала дівчина.

— Думаю, що робити?

— Ну й що ж?

— Думаю, що було б добре, якби людина могла переспати під снігом зиму.

— Добре було б — шепнула.

— Ведмеді цілу зиму сплять...
 — А сплять.
 — А ми не можемо...
 — Так, ми не можемо.
 — Буде вже добре за південь, треба йти.
 — Ще ні. Полежмо ще. Так тепло й навіть їсти не хочеться.— Пригорнулася до нього, а він притиснув її міцно, смакуючи через товщину одягу ядерне тіло дівчини. Меришка замкнула очі, думаючи знов над тим, що цей добрий велетень, то її хлоп, її оборонець, її підпора.

Смеркало вже, коли прокинулися удруге. Зазирнули собі в очі й зрозуміли, що тепер вони становлять одне, що вони пара, як вовк і вовчиця, як двоє оленів пуші, що вони злучені поміж собою назавжди. Встали, скидаючи з себе ялину, що рухала на собі сніжну постіль, і в присутності неба й лісу Венгляж поцілував Меришку в чоло й уста.

І знов зідхнув ліс, що ось не спить цілий світ так, як повинен спати. А Меришка, дитина передмістя, споневіряна життям, стояла довго, не сміючи відкрити очей, побюсючись, що зникне те, що побачила в собі, що народилося в її малій душечці, яка досі була постійно смутна й плачлива.

Венгляж струснув керею, витягнену з-під ялини, і закинув на плечі Меришки, вигріб рушничку з під пня, куди заховав її в мох від вільгости, взяв дівчину за руку й рушив в західнім напрямку.

Ішли вони поки темрява не замкнула дороги. Були такі змучені продиранням через лісову гушавину, постійним сковзанням і дряпанням по сторчових стінах, що навіть не хотілося їм розпалювати огня. На ніч улаштувалися в маленький розпаліні, що заросла мохом, вимівши з неї навійний збоку сніг, і вислали її товсто ялиною. З'їли коробку консервів, яких Венгляж мав кілька, накрилися знов короткою попоною, Венгляжевю керею та смерековими гілляками й лягли спати. Заснули, як двоє загнаних звірів, що не раз мусіли ночувати в цій западині. Сплелися руками, гріючись обопільно диханням. Проте, збудив їх мороз, що перейшов через верству ялини, непокритої снігом; небо блискотіло холодними зорями. Із східного боку йшла смуга жовтого світла місяця. Куняючи й прокидаючись сховилини з холоду, отуляючись скупю керею й ялиною, дотягнули до ранку. Встали ще більш змучені, ніж були ввечері, коли лягали спати.

Ішли так кілька днів, мерзучи й голодуючи, орієнтуючись тільки по моху на деревах і сонцю, що іноді просвічував тут і там товстий прошарок хмар. Мороз трохи послабшав, але через те, що вони були виснажені, то й швидко змучувалися. Меришка затримувалася сховилини, спираючись на Венгляжа, поплакуючи тихенько: дуже боліли в неї ноги, бо міські черевки, хоч грубі, розлізлися зовсім.

Одного разу, коло півдня, вийшли на якусь лісову дорогу, що повстала від того, що вирізані були старіші дерева. Відпочивали годину, нічого не кажучи до себе. Рукавами, відірваними від кереї, Венгляж обгорнув Меришці напухлі й закривавлені ноги. Тепер, хоч незграбно, але могла ліпше йти, бо майже без болю. Отже йшли вільно, але сливе без відпочинку, аж до заходу сонця.

— Куди ця дорога веде? — спитала Меришка.

— Якби я це знав — зідхнув хлоп.— Або до села, або до якогось шляху.

Ішли знов, дивлячись туди, де здавалось їм, що дорога кінчається. В одну з хвилин Венгляж спинився. Почув здалека каркання ворон, що садовилися на нічний спочинок.

— Ворони кричать, певно хати недалеко.

— А може сьогодні в хаті будемо спати?

— Не знаю. Коли це село, то я туди йти не можу.

— Чому?

— Бо можуть мене взяти.

— Господи! — злякалась за нього — То що?

— Нічого. Побачимо, що це за садиба.

Підійшли ближче. Ставши біля кінця дороги, бачили рівчак, що відділяв їх від чорного замку, колись укріпленого, сьогодні трудно приступного, але вже без мурів, що колись боронили його: навіть сліду не лишилося з них. Дивилися на нього, непевні, що їх чекає в тих кімнатах, які ховалися під червоним дахом, що пламени у промінню сонця, яке заходило, не дивлячись на те, що тут і там покривав його нестоплений у південь сніг. Робилося все темніш, ніби сонце втікало за протилежну гору, щоб більше не дивитись на цю велику людську недолу.

— Іди — шепнула Меришка — коли будуть питати, скажеш, що воєннополонений, Рус, Москаль, що втік з обозу. — Говорила так, дивлячись на нього крізь слюзи. Виглядав справді, як невільник: очі запали глибоко, з-під шапки виглядало довге, чорне волосся, лице облямував густий, чорний заріст, руки висіли безвладно здовж довгої кереї, позбавленої рукавів. Тільки перекинута через плечі рушниця надавала йому вигляд дикого воївника.

— Здійми рушницю й кинь її у сніг.

Покрутив головою з запереченням. Озираючись навкруги й помітив зложені в сажні поліна. Перескочив рів і заховав рушницю серед дров. Зазначив місце й повернувся до дівчини, щоб з опущеною головою зійти на дно рівчак. Коли вдерлися з труднощами на протилежний бік ущілини перед залізною брамою, серця били в них міцно, як дзвони, що застерігають перед злом.

Венгляр спробував відкрити ворота. Були зачинені. Отже почав ними трусити, аж по дворі розходилося. Після довшої хвилини, почули серед будівель брехання: до брами бігли три вовкодави, а за ними показався малий, грубий хлоп з кієм у руці. Став перед брамою й дивився з зацікавленням на тих, що прийшли, не виймаючи рук з глибоких кишень кожуха. Крізь зуби, в яких тримав коротку файку, заговорив по мадярському:

— Чого?

— Дайте нам переночувати.

— А ви що за одні?

— Він Рус, а я Мадярка.

— Звідки?

— З Бестерче.

Хлоп похитав головою, поміркував поки дістав з кишені ключі й відчинив велику колодку. Впустив мандрівників і запровадив, постійно одганяючи собак, до великої кухні в правому крилі замку. Посадив їх при старому коміні, сам сів напроти них і дивився. Відразу повірив, що має перед собою втікача з обозу полонених, якогось велетня, змарнілого зараз від голоду, морозу й мандрівки. Не боявся його, але не чув до нього ніякого співчуття. Більше цікавила його дівчина й якось збуджувався до неї в нього жаль.

— Ви голодні? — запитав через хвилину.

— Ой, голодні — ствердила Меришка.

Хлоп піднявся, приніс хліба й сала, заварив чаю і почастував їх. Їли так швидко й багато, що господар аж посміхнувся. А їхні щелепи працювали витривало, в той час, як очі, вперті в задумі в якісь невідомі пункти в простороні, закруглені зусиллям мозку, перебували в нерухомості. Коли старий подав чай, почалася балаканина. Меришка дізналася, що в цілому замку нема нікого, що це мисливський замок графа Іштвана Сальви, поважного офіцера, який зараз перебуває аж ген десь в Італії, що старий служить у замку більш тридцять років, а пана свого бачив заледве кілька разів і т. ін. На питання Меришки, чи не могли б вони з Венглярjem відпочити хоч два дні, відповів старий, що нічого не має. І не схаменувся, як прийшла тітвіч. Венгляр спав під пічкою і неможна було його розбудити. Меришка лягла на лаві під вікнами, а старий вліз на тапчан, що стояв біля печі. Дрова тріщали в печі, приглушаючи віддихи трьох людей.

Венглярж географії не знав і не відав, що мисливський замок Сальви був недалеко від Дорна Ватри, тільки в протилежному напрямку, ніж Бестерче. Сидів тоді спокійно у величезній кухні, рубав великі дрова, що стояли в сажнях на подвір'ї, відпочивав і думав. Перейшов невідомо котрий раз коротку історію свого життя, пригадуючи тільки головніші факти, як бійки в корчмі, набір до війська, війну, той і інший бій, тих і тих людей, дезертування, Зелену Кадру, бандитські виправи й врешті останню втечу з дівчиною. Власне кажучи, пишнний був з свого життя. У своїм розумінні був не аби чим, а певности в собі набував то більш, коли згадував бійку з Клериком. Коли говорив про неї з Меришкою звичайно кінчав:

— Бо я хлоп! І щоб не те, що я боявся, як би не стріляли, був би їх усіх викинув з хати.

Розмовляли про свої клопоти, не побоюючись, бо старий говорив тільки по мадярському. Він називав Венгляржа Орос, додаючи тільки іноді ім'я Янос. Полубив Венгляржа за його услужливість, надзвичайну силу, з якою рубав і таскав найтовстіші клепки й чвертки пнів. Добре було йому з ним, бо від його приходу майже не виходив, вилежучися на тапчані, спихнувши на Венгляржа піклування собаками, двома козами й конем. Отож, коли після двох днів утікачі хотіли йти далі, затримав їх і умовляв, щоб лишилися до весни. Їжі мали досить, а якби забракло, то не трудно буде вийти в ліс і вбити оленя. Є їх слава богу досить.

— Лишайтеса — казав. — Мій пан тепер не повернеться. Ніхто сюди не загляне, тихо тут і добре, а у великім світі загинете!

І лишилися. Зайняли якусь хату, суміжну з великою кухнею, впорядкували її, нагріли й через тиждень тішилися теплом і спокоєм. Через цих двох людей ожив цілий замок. Кухняний комін димів день і ніч, чоловіки вилежувалися, палючи файки, а Меришка співала, пораючися коло кухні. Добре було двом хлопам дивитись на це моторне створіння, що спромоглося оздобити й оживити заспану снігом аж під дах офіцину.

А вона, ніби знаючи чим є для здичавілого самітника Мадяра й цькованого долею напівдикого гурала, виливала перед ними всю чарівність своєї жіночости. Зникло з неї все те, що було панцирем у недавню покинутім житті, там у Бестерче, яке війна змінила з невинного містечка в білих домах на барліг пияцтва й бездумної розпусти. Прояснилася вся. Зникла з обличчя її ваблива манірність уличниці, що закликала кожного перехожого, зникли хитрощі й підступство, зник і страх, що опанував її другої ночі, перебутої в лісі, вирівнялись на обличчі викривлення болю, загойілися поранені й відморожені руки й ноги. З під червоної хустки, що подарував їй старий, виглядали попелясті кучері, що облямовували будякові очі, які дивилися одверто й сміливо. Не нудьгувала. Порядкувала й постійно поліпшувала господарство, навчилася доїти кози, мандрувала по цілому замку, переходячи десятки кімнат і залі, придивляючись до гарно опрацьованих голів диких кабанів і оленячих рогів. Зупинялася над тим, як це може бути, щоб такий палац-замок був нежилий і нищився од пилу й морозу, коли в тисячі людей немає даху над головою. Не раз розмовляла про те з Венгляржем та із старим, але обидва ці люди, чужі собі кров'ю, одну в цій справі мали думку: так мусить бути. Світ складається з великих і маленьких. Великі мають усе, малі небагато. І ніхто нічого на це не порадить. Бо якби навіть хтіли розділити все між усіма, то цього добра не вистачило б. Стільки бідноти є на світі! А якби й вистачило — казав хлоп — тож люди постійно народжуються і одні мають більше дітей, інші менше, а інші їх узагалі не мають. Отже треба було б знов ділити й знов одні мали б більше, інші нічого, знову повстали б незадоволення, маєстності й злидні.

— Уже ліпше є так, як є — кінчав звичайно Венглярж.

Могли філософствувати так цілими довгими вечорами, розпалені постійними питаннями Меришки, що завжди правила за тлумача.

Минали швидко короткі дні. Старий почув себе ніби батько двох дорослих дітей. Меришка розцвіла в добробуті й тільки Венглярж якось похмурнів. Зима не

полегшала ні на крихту, не дивлячись на те, що надходив лютий, а хлопів здавалося, що він віки сидить у цьому замкові. На початку боявся носа виставити за залізну браму, щоб не здібати людей, але нудьга й нестача руху й простору зробили своє: почав висуватися вранці й волочитися з рушничкою по ближчих засіках. Убив пару оленів і тишився цим за кожним разом, але й це обридло йому, як подумав, що хтось може почути постріл і прийти за ним до замку. Так і перестав полювати й тільки плентався без мети. В той час думав багато про себе, військо, Зелену Кадру й Меришку. Гнобила його думка про те, що далі робити. Аджеж колись буде змушений кинути замок, буде змушений іти далі й дівчину треба буде взяти з собою. Вжеж не лишити її тут! Але як дійти до Польщі, до Пенін, до свого Кросценка, Щавниці? Недавно ще думав, що немає для нього, гураля, нічого легшого, як проскочити цими горами до своїх гір, а тимчасом дізнався, що між ними лежить великий світ, широкий і чужий і що загинути в ньому легко, як мусі в дьогті. Роздумування такі вбивали в ньому спокій, і повернувшись додому, він не хотів навіть дивитись на Меришку, хоч що дівчина покращала, аж за очі хапала. Але на це вона мала свої способи. Сідала йому на колінах, закидала руки на шию й цілувала доти, доки прояснювався.

Мала на нього великий вплив: дівчина з міста опанувала хлопа - гураля цілком. Бачив у ній те, що називається полиском культури, якусь ніжність, ціле поводження якесь не таке, як у дівчат з під Дунайця чи Попраду, розумування, спритність, жвавість, все те, що в гуральському мозкові злучається з розумінням панянки з міста. Імпонувало йому те незмірно, що говорила добре по-венгерському, що читала гладко, співала добре й рухалася легенько. Коли сідала йому на колінах і цілувала його у вічі й губи, опускав руки вздовж тіла й майже не смів її обійняти. Помітив, що був на багато сміливіший з нею в Бестерче і того дня на галявині, як сніг їх засипав, і навіть спочатку перебування в замку, ніж тепер, коли власне кажучи, повинні зжитись з собою протягом кількох тижнів. Всі ці думки мучили його, мордували непривичаєний до праці мозок і не давали спати по ночах. Зідхав, перевертався з боку на бік і не міг дати собі з ними ради. Найщасливіший був би, якби міг заснути й прокинутись вже після всього. „Після всього“ розумів і після війни і в себе під Щавницею.

(Кінець буде)

З польської переклав Б. Навроцький.

М. ЛИСИЧЕНКО

ВЕРХНЯ СВАНЕТІЯ

(НОТАТКИ МАНДРІВНИКА)

Верхня Сванетія — це западина в центральній частині Кавказьких гір. З півночі її обмежують велетенські верховини Головного пасма, з півдня обгинають гори Сванетського кряжа і лише на південному заході є невеличкий розрив у цьому суцільному крижаному колі, щось заввишки всього 600 метрів над рівнем моря, тимчасом як пересічна височина усього бар'єру понад 3000 м., а окремі верховини зносяться понад 5000 м.

Від Налчика до Адил Су є добре розроблений колісний шлях долиною річки Баксана, і ті нечисленні гуртки туристів, що хочуть дістатися Верхньої Сванетії з найнеприступнішого її боку — з півночі, себто перетявши головне пасмо кавказьських гір, здебільшого їдуть сюди. Окрім того, селища понад верхів'ям Баксана — головна база всіх, хто намагається зійти на верховину Ельбруса. Адил - Су розташовалось у вузькому міжгір'ї на лівому березі Баксана, що прудко мчить білясто блакитну воду, з гуркотом перекочуючи каміння в своєму ложі. Місцевість тут напрочуд мальовнича, але посушлива, й невеличкі ниви балкарські порізані ариками, якими одводять воду з річки. Населення живе переважно з скотарства і в культурності дуже поступається перед сусідами своїми — кабардинцями. Становище балкарської жінки, як і скрізь на Кавказі, тяжке. Надмірна праця, недостатнє живлення та раннє одруження дуже старять її і в 35 років вона скидається на семидесятилітню бабу.

Чимало молодих дівчат працюють у комсомолі, але zorganizувати заміжніх жінок дуже важко — на перешкоді цьому стоять їхні чоловіки. Проте, останніми часами почали улаштовувати учбові майстерні, в які досить охоче йде частина жіноцтва, й активні робітниці з жінвідділу великі надії покладають на ці майстерні.

Звичайно, потрапивши в Адил - Су, важко одмовитися, щоб не використати як найбільше екскурсійних можливостей, і хоч головна наша мета Сванетія, ми все ж, домовившись заздалегідь провідників - сванів, що на наше щастя випадково прийшли туди, вирудилися на Кругозор — лавовий виступ Ельбруса на височині 3200 метрів.

До поляни Азау, звідки починається схід на Кругозор, 14 кілометрів порівнюючи легкого шляху; спочатку колісною дорогою понад берегом Баксана, а тоді досить добре протоптанною стежкою в шпильковому лісі, де лише разів зо два доводиться брести невеличкий потік та щось із кілометр іти по лавових брилах та уламках. Вирядившись з Адил Су вже в обід, бо довелося перечікувати дощ, ми дісталися до поляни Азау над вечір і поки здерлися на той „кілометр по вертикальній лінії“, як запевняють путівники, то змогли так, наче йшли під дощем. Під Кругозором нас щільно огорнули хмари, й ми збилися з стежки, але наш провідник почав дудіти в ріжок і за якийсь час десь зверху долинув посвист — це відгукнулися з намету. Прямуючи на посвист, ми дісталися кінець кінцем і Кругозору, але хмари були такі густі, що довелося залізти під намет, ховаючись від вогкості.

На Кругозорі поставлено три намети і це дуже полегшує схід на Ельбрус та екскурсію на його крижані поля, бо є можливість досить вигідно ночувати там. З того часу, як високо-гірський туризм став справою трудящих, неприступний Ельбрус зробився далеко приступнішим, і якщо до жовтневої революції випадків, коли досягали верховини, було всього щось 18, то тепер щоліта раз, а то й двічі на місяць комусь дивись і пошастить зійти на верховину. Надзвичайно цікаві два масові підйоми, перший у серпні 1925 року, коли верховини Ельбруса досягли 19 чоловік, з них п'ятеро дівчат, і другий улітку 1928 року, коли червоні курсанти військової Тифліської школи в складі 20 чол. за проводом своїх командирів у повнім похіднім устаткуванні пройшли верхи всю Сванетію, а тоді, залишивши на поляні Азау коні, сімнадцятеро їх зійшли на верховину Ельбруса.

Конуси Ельбруса досить похили й надто великих технічних труднощів, щоб зійти на них, нема, але надзвичайно тяжко дихати на такій височині. На самій верховині тиск атмосфери більше як удвоє нижчий від нормального й найкраще дві, а то й три ночі переночувати на височині в 4200 м. у так званому „Притулку 11 - ох“. щоб людина, сказати б, „акліматизувалася“. Так, між іншим, вчинила й екскурсія 19 - х 25 року.

Дарма, що ми одягли на себе теплу одіж і сидимо в наметі — холод починає дошкуляти нам і тут. Проте горяни кажуть, що холодна ніч у горах завжди віщує ясну погоду, і справді до десятої години випогодилося, зійшов місяць і освітив таку картину, що навіть холод не зміг удержати нас у наметі, й ми вилізли під голе небо й просиділи так без сну цілісінку ніч. Наш Кругозор видавався чорним майданом, а кругом його оточували велетенські льодовики й зовсім невеличкі, як дивитися звідти, обидва конуси Ельбруса. Вічні сніги матово мерехтіли в сяйві місяця, низько над головою переблискували зорі, величезні, яскраві Великий Віз на самому видноколі, найнижча його зірка навіть заховалася за обрій. Тиша, тиша була неймовірна, за всю ніч хіба може двічі луною прокотився гуркіт, — то тріснула певно десь кріга або обірвався холодний крайок льодовикового „язика“. Перед світанком сутінь згускла, а потім почала синішати, де далі набуваючи фіялкових відтінків, усе червоніших, тоді спалахнула райдужна пожежа й визирнуло сонце.

Проте безсонна ніч далась у знаки, і ми досить мляво почали сходити вниз. Перепочивши трохи на поляні Азау, духом пройшли чотирнадцять кілометрів до Адил Су, а потім, нашвидку пообідавши, рушили до Бечойського перевалу у Сванетію. Перевал цей, як казали нам, „серйозний“, і речі наші несли провідники та, почасти, ми самі, бо в'ючак не завжди там може пройти. До перевалу доводилося йти ущелиною Юсеньги, правим берегом потоку тієї ж назви, що мов навіжений вирував униз, збиваючи цілі хмари бризків і шумовиння. Поки стемніло пройшли дев'ять кілометрів ущелиною, а після, вже поночі, почали шукати коша, де мали заночувати. Вітру, на щастя, не було, й ми примудрилися йти з запаленою свічкою, бо в темряві важко знайти тропку. Аж о дев'ятій годині вчули собачу гавкотню й звернули на неї.

Назустріч нам вийшло чотири чоловіки, та аж тоді як ми увійшли в кіш та розташувалися біля багаття, ми побачили, що господарів тільки двоє, бо, за старим кавказьким звичаєм, вони не сідають при гостях, а весь час, стоячи, прислужують їм. Щодо двох інших чоловіків, то один був міліціонер із постової варті, а один балкарець, що вертався з Сванетії, провівши туди кількох туристів. Господар одразу заходився пекти прісні кукурудзяні коржі на вечерю. Швидко й зграбно замісивши їх у малесеньких ваганках та обливши зверху водою, поклав пектись у гарячий попіл. Весело палають соснові гілки, кидаючи нерівний червонавий відсвіт на обличчя людей, що гріються біля вогнища, повільно точиться розмова. Ніхто, окрім сванів, не розуміє російської мови, отож вони перекладають нам нескладні гірські новини. Кіш стоїть біля самої межі Балкарії з Сванетією, і озброєний міліціонер вартує, щоб не прогнали крадькома худоби через межу. Та один сван таки

перегнав бика і перегнав через таку кручу, що у міліонера не звелась рука затримати його. Сміється оповідач, сміються й слухачі, а господар пильнує, чи не треба кому чого. Наймолодший з гостей, підліток сван, скручує цигарку, але не встиг ще сягнути по вогонь, як дбайливий господар підносить йому головешку. Та ось коржі попеклись. Обтерши їх об полу черески від попелу, господар роздає їх гостям. Обносить усіх айраном у чималеньких коряках. Якось незручно користуватися з щирої такої гостинності, наперед знаючи, що грошей з нас ніяк не візьмуть. Але згадуємо, що в нас є півпляшки коньяку, отож виймаємо її і собі беремо всіх частувати, починаючи, як годиться, з господаря. Та наші свани відмовляються пити. Виходить, у них ворожнеча з балкарцями, отож пити разом не випадає. Ворожнеча розпочалася з того, що балкарці з Адил-Су ніби забили шістьох сванів. Проти господарів та міліонера вони нічого не мають, бо це житці інших селищ, а ось гість - балкарець з Адил-Су. Але гість теж з якихось міркувань одмовляється пити, хоч боїться йому сванів не доводиться: у чужій оселі вони не займуть його, а вдосвіта ми йдемо далі.

— Пішіт! Пішіт! — заохочує нас гостинний пастух до їжі, та щелепи працюють уже повільніше, очі несамохіть заплющуються, почуття ситості та тепло багаття хлинуть до сну.

Повечерявши, лягли спати тут же біля вогню на землі й хоч дим виїдав з незвички очі, але спали міцно після безсонної ночі на Кругозорі, хоч зрідка прокидалися, коли собаки зчиняли надто гучну гавкотню, ганяючи, як це не дивно, вовків. Удосвіта нас розбудили провідники, й гостинний господар нагодував нас на дорогу айраном, категорично відмовившись узяти щось за турботи.

Неподалік од коша тмяно виблискував кінець льодовика. Ми почали обходити його мореною, сходячи чим раз вище по схилу гори, вкритої вічним снігом. Прикрий схід вимагав багато напруження і хоч було досить холодно, ми обливалися потом. Поспішали швидше, поки ще не пригріло сонце, пройти так звану „зону зледеніння“. Бо, коли почне танути, йти дуже важко, надто не маючи потрібного приладдя, от хоч би „кигтів“ на ноги. Кілька хвилин перепочивши і змерзши за ці кілька хвилин до дріжаків, зійшли на (фірнове¹⁾ поле. Сонце вже підбилося й відблиск снігів так різав очі, що довелося одягати чорні окуляри — консерви. Проминувши поле, почали здиратися на самий перевал. Попереду йшов провідник з кригурубом, вирубаючи приступки для ніг, а за ним ми та два інші провідники.

Ідучи не мали багато часу роздивлятися круг себе, бо мусіли дуже пильнувати, щоб, бува, не впасти на стрімщині й не покотитися у розсхнуті вниз розколини в льодовику, що мріли заломами, синіми вгорі, зеленами нижче. Через шість годин ми опинилися на верховині й посідали знесилені просто на сніг. Важко переказати, яке охоплює почуття, коли, стоячи на верховині, дивившись на велетенську снігову керею, зібрану де-не-де гігантськими зморшками, помережану синіми розколинами й блискучими скалами поцятковану. А внизу, облямована яскравою оправою крижаного кола гір, примостилася Сванетія, така чарівна, така дивна, що забуваєш і втому, і спрагу, і пронизливий холод, що проймає з усіх боків тут на верховині.

„Кавказ подо мною, один в вишині...“ починає зненацька деклямувати один із провідників. Вірш дуже пасує до оточення, але трохи дивно, що людина, яка так часто ходить тут, усе ж таки відчуває немов би й звичну їй красу. Другий провідник підвівся і нишпорить поміж камінням, а потім посміхаючись простягає нам кулю. Це коли сван іде вперше через Бечойський перевал, то кладе кулю поміж каміння, і тоді він завжди щасливо тут переходитиме й не загине наглою смертю. Очевидячки, це відгук якогось давнього ідолянського жертвування. Проте, куля не всіх рятує. Недавно якийсь сван ішов сам один через Бечо та й провалився у розколину. Аж за кілька днів витягли бідолаху та й то вже мертвого. Тяжко було витягати, довелося

¹⁾ Фірн — зледенілий у кристалі сніг.

одного спускати вниз на мотузці й уже витягши мертвяка, витягати тоді живого. На Бечо та й на інших перевалах не так уже й зрідка трапляється, що гинуть люди. А куюло, якщо хочете, берить собі на спомин, бо це, звичайно, дурниця, і ні від чого вона не врятує.

Здається, без кінця стояв би тут, милуючись з дивного краєвиду, але провідники поспішають. Сьогодні треба ще пройти щось із тридцять кілометрів, хоч кілометри тут не міряні й далеко влучніше, коли сказати, що треба йти цілісінький день і не баритись. Отож ідемо.

Спускатися куди легше, ніж видиратися нагору й часом сходячи, а часом просто з'їжджаючи, немов на санчатах, дістаємося ми краю льодовика і знов сходимо на морену. Льодовик тепер лишився праворуч, а ми простуємо карколомним скелястим схилом, стрибаючи з каменя на камінь, злязачи з брили на брилу. Ще нижче почалася смуга буйної альпійської рослинності, понад зріст людини заввишки, рясно вкритої різнобарвними незаними квітами. Повітря ж дзвенить від дзюркотіння безлічі струмків, що збігають вниз од талого снігу, там далі зливаючись, разом і утворюючи могутню Долру. Ще нижче простуємо вже вузесенькою стежкою - карнизом понад лівим берегом Долри. Стежка майже рівна, але йти нею забарно, бо надто вузька й майже весь час доводиться пильнувати, щоб не зірватися вниз у зеленкуваті піняві хвилі. Стрімкі береги поросли могутнім шпильковим лісом, і коли часом стежка завртає у рогий його сутінок, під ногами м'яко шарудить ніжна пір'яста папороть, а тонесенькі гілочки підліску лоскотуть обличчя і чіпляються за волосся. Шлях непомітно, але уперто веде все вниз; нарешті переходимо досить міцним деревляним містком бурхливий приплив Долри й простуємо вже лісовою гушавиною. Могутні дерева гігантськими стрункими колонами пнуться до неба, верхів'я вгорі переплелася густим накриттям, а землю вкрив товстим килимом шар хвої, на якій, немов на кризі, ковзаються ноги. Через зелене склепіння вгорі золотими бризками пробивається сонце, але тут, внизу, сутінь і вогкість.

Нарешті вихоплюємося з похмурих склепінь лісу на сонячне світло й хочеться крикнути з несподіванки. Перед очима у нас розпростерлася довгаста зелена долина, обабіч її обтинають високі стрімкі пасма гір, укриті буйним лісом. Попереду врізалася гострою білою маківкою в небо Лайла, а позаду над могутніми своїми льодовиками стремить червоново - сірою масою неприступна Ужба, немов похмурий, але величезний готичний палац на мармуровому підмурівку з двома химерними банями - верховинами, облямованими де - не - де тонкими різьбленими прикрасами з вічного снігу.

Хоч за ввесь цей день ми тільки й бачили людей, що зустріли двох пастухів, але країна не робить сумного враження. Надто багато тут світла й барв. Проте далі долиною вже помічаємо ознаки людської присутності. Немов оксамитові килими всіляких зелених відтінків, порозкидано навкруги чотирикутні клаптики жита, ячменю, сіножатів. Найбільше сіножатів. На цьому яскраво зеленому тлі сірими латками рябіють невеличкі млини, деревляні без вікон хатки. Праворуч, ближче до гори, наїжилася пінявими гребнями річка.

Нарешті, надходимо до села й простуємо вузьенькою вуличкою, яку раз - у - раз перетинають досить такі широченькі струмки, з поперекиданими через них не зовсім зручними кладками — стовбурцями невеличких дерев. Далі вулицею надibuємо цілий гурт людей. Вітаємося. Відповідають привітно, обступають нас, розпитують, звідки ми. Дехто трохи розмовляє російською мовою.

Що дуже приємно вражає в Сванетії і відразу впадає в очі, це те, що там немає такої прикрої відмежованості жіноцтва від чоловіків, як здебільшого скрізь на Кавказі. В натовпі, що оточив нас, жінок було чи не найбільше, й вони почували себе, очевидно, дуже вільно, зачіпали розмовою нас, жартували з нашими проведниками. Будовою тіла сванки теж відрізняються від інших кавказьких жінок, не тільки тендітні, а кремезні й скидаються швидше на українок, одягнені переважно в так званий міський одяг. Всемогутня мода перейшла неприступні гірські

перевали, й дівчата та молоді жінки зодягнені в узькі куценські спіднички, що не у всіх навіть закривають коліна.

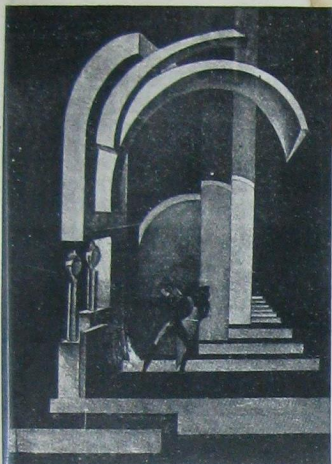
Чимало дивного пишуть і розповідають про казкову Сванетію, та насправжки вона ще дивніша, хоч дивує не кам'яними вежами і не середньовічним устроєм, про які прочитаємо в кожній навіть невеличкій статті. Що справді вражає і будить подив — це та швидкість, з якою законсервовані у крижаній непроході наріди переступив до нашої радянської сучасності, і переступив навіть не з середньовіччя, бо в середні віки існували міста, буяла торгівля й розвивалися ремесла, тимчасом як у Сванетії досі зовсім не було та й нема торгівлі, ні хоч будь-якого виробництва, опріч обмеженого вузькими рямцями, що не виходить поза околицю кожної окремої господи. Правда, у кількох сванетських селах тепер поодиночно кооперативи, але цілковита відсутність колісних шляхів утворює неймовірні труднощі для нормального їхнього існування. Тільки чотири - п'ять місяців на рік є можливість довозити крам в'ючаками, та довіз цей обходиться надзвичайно дорого: наприклад, 1 пуд соли в Бечойському кооперативі коштує чотири - п'ять карбованців і, звичайно, не доводиться й дивуватися, що асортимент у крамниці якийсь шість — сім назов.

Та коли за тепла є можливість підтримувати так - сяк зв'язок з іншим світом, то суворой зими сванетської, що триває сім - вісім місяців, усі перевали так закидає снігом, що переходити через них можна тільки з величезним ризиком для життя; отож і не дивно, що більшість тих, хто, гнані голодом, наважуються йти страшними цими урвищами, щоб купивши якийсь злидений пуд зерна, перенести його на власній спині додому, так і не вертаються вже ніколи до рідної оселі й аж на весні потоки з розталого на високостях снігу виносять на своїх хвилях тіла безталанних мандрівників.

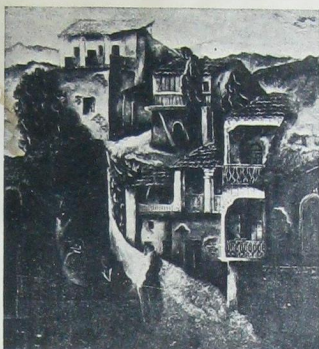
Найлекучіша потреба сванів, про яку криком кричать і старі й малі — це потреба шляхів, і Радянська влада розпочала будувати шосе від Местіі, столиці Верхньої Сванетії, до Джварі. Звичайно, будова такого шосе вимагає титанічних зусиль, бо його доводиться перекидати через глибочезні провалля й вибивати карнизми на стрімких скелях, та не звважаючи ні на що робота ця посувається. Влітку р. 1929 Союзний Уряд асигнував на будівлення Сванетського шляху 350 тисяч крб. Досліді вже закінчено цілком і саме посередині проведено на 13 кілометрів шосе, завширшки на шість метрів. Це величезна широчина, як на гірський шлях. На 1930 рік Союзний Уряд асигнував 800 тисяч крб. і роботи почнуться з боку Джварі. За п'ятилітку все шосе завдовжки на 108 кілометрів має бути скінчене. Правда, це шосе не розв'яже остаточно питання, бо зовсім не зачіпає Нижньої Сванетії, але щоб з'єднати Нижню Сванетію з Верхньою шляхом, з якого можна б користуватись і взимку, для того треба зробити тунель під Латпарським перевалом, а така справа потребує величезних коштів і здійснення хіба далі в майбутньому.

Бездоріжжя чи не найголовніша причина невиспущих злиднів сванського селянина. Відтятий від ринків, він не використовує природніх багатств своєї країни, а багатства ці величезні — цінні породи лісу, кам'яне вугілля, олово, мідь, сурма, асбест, мармур і, навіть, золото.

Опріч того Сванетія має колосальні запаси „білого вугілля" і розкішні альпійські пасовища. Ці останні, правда, мало використовуються, бо переселившися сюди яких дві - три тисячі років тому, свани принесли з собою й звичку до хліборобства, а воно зовсім не пасує до високогірської країни, де нормальна форма господарства — тільки скотарство. З надлюдською енергією та витривалістю обробляє сванський селянин міршавий клаптик свого поля, раз - у - раз обчищаючи його від каміння і завалів, але врожаю не вистарчає і на „голодний пайок", дарма, що цей урожай пересічно вищий, ніж навіть у чорноземних країнах, отож переважна більшість чоловіків усіх частин Сванетії в кількості до п'яти тисяч їде на зиму на заробітки до своїх низовинних сусідів — у Мінгрелію, Імеретію та Абхазію на термін од 3 - х до 7 місяців.

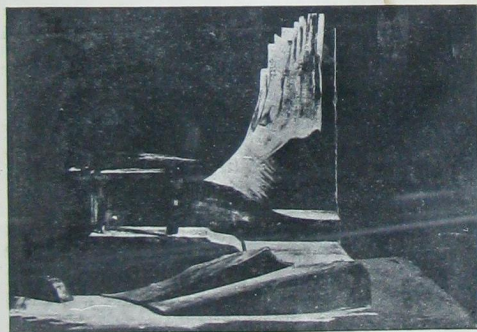
ПЕТРЕ ОЦХЕЛІ
ТЕАТРАЛЬНЕ ОФОРМЛЕННЯ.
ШКІЦ.
(УРІЄЛЬ АКОСТА)

ГЕЛЕНЕ АХВЕДІЯНІ

ВУЛИЦЯ В КУТАІСІ (ОЛІЯ)

228

ТАМАРА
АБАКЕЛЯ
ТЕАТРАЛЬНЕ
ОФОРМЛЕННЯ
МАКЕТ

892

Друга причина злиднів сванських — це пережитки родового устрою: культ мерг-х, купівля молоді, кривава помста й численні свята. Кожній родині завдає жалю, коли помирає хтось близький та як це, опріч жалю, б'є ще й по кишені сванського князя, видно хоч би з того, що витрати на похорон і поминки кожного померлого становлять приблизно 500 — 600 крб. у рік на господарство. Випкуп за молоді, як рекласти на гроші буде теж приблизно рублів 500, а щоб справити весілля, треба 100 — 150 крб. Радянська влада заборонила цей дикунський звичай продавати жінок, та подекуди по закутках його ще додержують. Жажливий звичай кривавої помсти ще недавно примушував тікати світ за очі з насиджених місць цілі родини, а з якими ця помста тяжила; тепер, коли Радянська Влада розпочала з ним нещадну боротьбу, він поволі зникає: за час з 1917 до 1924 року загинуло від родової помсти 10 чоловік (усієї людності в обох Сванетіях 23 тисячі), а останніми роками забито тільки 10 — 15 чоловік. Щодо свят, то свани мають їх 3 — 4 на тиждень. Святкується п'ятниця, запозичену в сусідів-мусульман: суботу, взятую у гірських євреїв; діду, а як де то й понеділок. Звичайно, коли взяти на увагу, якої інтенсивної праці потребує сванське господарство, цілком зрозуміло, що така велика кількість свят дуже зле відбивається на ньому.

Житла сванські — це переважно старезні камінні замки з чотирикутними виступами поверховими вежами, прикрашеними вгорі зубцями. Колись вежі ці використовувалися для військових цілей, тепер вони стоять порожнісінькі, тільки внизу спадають часом сіно, а на третьому поверсі побачите купу турячих кісток, бо через військ мисливський заборон не можна викинути найменшої кістки турячої, а треба усіх зберігати. У залі першого поверху живе через усю довгу зиму родина сванська разом з усією худобою; стійла прилаштовано попід стінами — корови та бики внизу, дрібний товар — вгорі. Яке там повітря, легко уявити з того, що немає ні диму, ні димаря, ні якоїнебудь відтулини на вентиляцію. Освітлення й тепло дає ваття, що горить посеред цієї залі, а дим од нього стелеться вгору, знаходячи вихід крізь якісь випадкові розколини або стрільниці у вежі. Стіни закурени протягом століть, чорні аж блискучі. Звичайно, від хронічного недоїдання та антигигієнічних умов помешкання дуже поширені серед людності хвороби очей, а також наймовірніший великий відсоток туберкульози. Пранці надзвичайно рідке явище у Сванетії.

Камінних цих замків найбільше у так званій Вільній Сванетії, яка ніколи не підлягала владі князів і можливо саме завдяки замкам і пощастило зберегти людність свою незалежність. Примітивно озброєне княже військо не здолало взяти цих кам'яниць. Проте поруч з замками тепер надібаєте часом і звичайні собі будинки, зрідка навіть з вікнами. Це вже досягнення останнього часу.

Найперше селище, де ми спинилися — Бечо, колишній центр Верхньої Сванетії, резиденція князів Дадешкеліяні, що підкорили були три темі (округи) Вільної Сванетії, хоч поширити далі свою владу їм не пощастило. Тепер тут є вже пошта, кооператив і навіть медичний пункт. Ми потрапили саме в сінокос, і раз - у - раз бачимо, як поважні воли тягнуть шляхом санки, повнісінькі сіна. Дивне враження роблять оці санки влітку, але коліс тут не знають, жодний віл не вивезе колесного вага з такої стромовини.

Ще дуже дивує величезна кількість свиней, але якихось чудних: кудлатих, смуглястих, здебільшого миршавих. Кажуть, що чим більше свиней у господарстві, тим більше заможніше й культурніше, але в Сванетії це треба розуміти саме навпаки: свиней тут розводять тому, що вони нічого не коштують господареві. Годуються вони, бігаючи десь у лісі та приводячи від диких вепрів поросят. Тим і пояснюється, чому свиней так багато. Вони так перемішалися з дикими свиньми, що навіть важко назвати їх свійськими. Невелика користь господарству з цих занехаяних свиней, худих свиней.

Ось біля нашого перелазу спинився пастух, одягнений у турячу шкуру, худим догори, з дірками замість рукавів та голими руками. Перше враження якоїсь

первісної людини, але виявляється, що він досить розвинений і мало не земляк — був у Києві, коли служив у війську, ще за старого режиму. Цікавиться радянським Києвом, розповідає, якого тяжкого подвійного гніту зазнавала тоді їхня околиця — і царського і князів Дадешкеліані. Напівзруйнована вежа край села — це вороняче гніздо князівське, там живе тепер недобиток їхній: бувник у революції, а тепер знову з'явився. Ніхто не звертає на нього уваги, надто великі у них здобутки, щоб зважати на князівську каліч. Живе, поки не шкідливий. А на початку революції у пень їх нищили. Над міру багато кривди зібралось — не сила була стерпіти. А тепер що вони? Порох оцей, — і плюнув зневажливо на землю.

Сідає сонце, кидаючи кривавий відблиск на стрімкі червонясті заломі Ужби. Згадується легенда про Меткіля - мисливця, що загинув, зірвавшись з верховини, покараний від богині Далі за зраду в коханні. Це не відблиск сонця, а кров Меткілева червонить похмуре каміння, волаючи до народу сванетського про помсту над жорстокою богинею.

Не дурно стільки легенд склалось про грізну Ужбу. На думку чужоземних туристів, другої такої величезної та неприступної верховини немає не то в Європі, а навіть і в горах Тянь Шаня та Гімалаях. Вона вся така стрімка, що сніг на ній не держиться, і ціла верховина зноситься могутньою червоною - сірою будівлею, прикрашеною на краях двома струнками банями, лише денеде помережаними ніжкою торочкою вічного снігу. Проте, нижче сніг є і обабіч Ужби течуть кілька льодовиків.

Назва Ужба сванською мовою значить „диво“ і „потвора“. Року 1907 ця потвора зжерла одинадцять англійських альпіністів, що всі загинули, намагаючись досягти її верховини.

— Приходьте ввечері, нашої музики послухаєте.

Темна сутінь огортає землю, хмари поковтали зорі. Грому не чути, але раз у раз спалахує блакитна блискавка й чітко вирізблюються ряснолисті дерева на схилі гори. Крихітними ліхтариками плавко літають світунчики. У вогкій чорній тиші гуркоче річка.

Ударив смик по чануру — завів журливої пісні. Тихим дзенькотом струн втрус чанг. Ледве чути, з стуленими вустами вплив свій голос співець. Низьким рокотом прилучається бас другого співця. Обидва, не розтуляючи вуст, з поважними суворими обличчями, виводять сумовиту, але заспокійливу мелодію. Це коли розіб'ється мисливець, зірвавшись з скелі, або поранить кого куля кровника, збираються товариші біля постелі страдника, вгамовуючи мелодією біль, заколисуючи до вічного сну.

Музика сванів надзвичайно багата. Опріч силенної сили побутових, військових та мисливських пісень, є пісні принатурені до трудових процесів, які відповідають своїм ритмом рухам косарів, молотників, носіїв і т. п. Мелодія їх проста, але на чудодійно гармонійна. Дуже поширені танки - хороводи на честь героїв чи то вигаданих чи справжніх.

Не зважаючи на свою відокремленість од усього світу, злидні та виключно суворі умови існування, свани на диво життєрадісний, лагідний, культурний і здібний нарід. Охота до науки у них неймовірна й не тільки в молоді, а навіть і в літніх людей. Один із наших провідників, вироблюючи найнеможливіші викрутаси ногами на нерівній кам'янистій стежці, в голос мріяв, як він вчитиметься на шоферських курсах, коли у Сванетії буде шосейний шлях. Шкільні вчителі не можуть нахвалитися здібністю школярів, чудовою їхньою пам'яттю та жадобою, з якою вони накидаються на науку. Батьки дуже охоче пускають дітей до школи, дівчаток нарівні з хлопцями. Тут треба ще зазначити, що з дітьми у Сванетії поводяться дуже лагідно й ніколи їх не б'ють. Це саме можна сказати й про поводження з жінками. У громадському житті жінки беруть участь нарівні з чоловіками, виступають на зборах, промовляють дуже красномовно, хоч красномовство властиве всім сванам. Тепер у Сванетії є жінорганізаторка. Робота поміж жінками провадиться, правда, мляво, але й вже

інки члени партії і п'ять кандидаток, на загальну кількість членів партії 54 та кандидатів 78. Окрім того до 770 членів комсомолу — з поміж молоді обох статів. Від Бечо до столиці Верхньої Сванетії — Местіє є два шляхи. Перший, короткий, через перевал Гул і другий, завдовжки кілометрів із 25, новою недавно обложеною батовою стежкою повз темі Латаль і Ленжері. Обираємо другий, ширший шлях, як цікавіший, і, нав'ючивши на коня речі, виходимо по обіді з Бечо. Пройшовши селище, починаємо сходити досить круто вгору до полонини, звідки паніє милуємося на пишній краєвид Бечойської долини та вродливої Ужби, немов на прощання скинула з себе серпанок хмар, показуючи нам загадкове обличчя, гранчасту банювату верховину.

З полонини стежка повертає в густі зарості дерев та буйного чагарнику. Часом на поворотці знову виринає видово пишної дояни. Схід досить стрімкий, але ми швидко йдемо йти. На перевалі вкритому м'яким оксамитом соковитої трави, пасеться стадо й табунець коней, але за перевалом характер місцевості раптом одмінюється. Стежка падає досить похило, та замість соковитої рослинності тут частіше трапляються каміння. Трохи далі буде другий перевал — голий скелястий горб.

Ось уже здерлись і на цей перевал. Тут стежка прикро повертає праворуч і перед нами з'являється глибока долина. Високі башти далеких селищ надають їй суволий вигляду, якого не поміжкшусь навіть зелень нив.

Ця велика кількість башт одразу впадає в очі й викликає подив. У Бечо ми бачили тільки одну башту. Загарбавши частину Верхньої Сванетії, князі Дадешкеліяні мали поруйнувати всі вежі, залишивши тільки в кожному селищі по одній, де ставленник князівський. Це робилося на те, щоб позбавити селянство Верхньої Сванетії його фортець, бо досить часто вибухали повстання проти князівської влади. У Вільна Сванетія, утримавши свою незалежність, зберегла й вежі, а ми саме йдемо на кордоні Верхньої і Вільної Сванетії. Темі Латаль, що його селища оце ми бачимо, завжди перше приймало та одбивало напади князівські. Звідси й походить назва „Латаль“ — варт а по сванському.

Простуємо чимраз далі. Праворуч стремить Лайла, звідси, з високоści, її видно звичайно добре. Це найдосяжніша з верховин Сванетського кряжа. Всім полюблюють альпіністам радять починати сходити на гірські верховини саме з неї. Вона не дуже висока, як до інших кавказьких велетнів — усього 4084 м. над рівнем моря — і не надто стрімка — на схилах її дуже добре держиться сніг. Незабаром починаємо понад берегом Інгуру. Він надто глибоко внизу й не робить великого враження. На відстані вода його видається тьмяно-сірою. Впадає в очі дуже цікава особливість. Раніш у долині Долри, а тепер тут, на правому схилі гірського пасма, ми стояли обличчям до Лайли, чомусь попропадали ліси. Дерев не було, але якісь посохлі, немов попалені. Зненацька з-за поворотки з'являється низка вершників. На гарному вороному коні сидить огрядна дівчина в білому одязі. Це — молода, ми зустріли весілля. Всі видимо на підпитку, але радо вітають нас і рухами запрошують приєднатися до них. Страшенно цікава нагода обізнатися з звичаями сванськими, але хлопчик, наш провідник, протестує. Він знає усього кілька російських слів, та ми розуміємо, що йому рано вранці треба бути дома в Бечо. А тут весільчани аж надсаджуються, вигукуючи нам щось, і хоч ми не розуміємо жодного слова, проте з рухів і виразу обличчя бачимо, що вони хочуть, щоб ми погуляли таки з ними на весіллі. Та наш хлопець рішуче відмовляється. Ось із-за гірського пасма ліворуч починають повзти темні хмари. Сонце зникає, і фіялково сині тіні огортають все навколо, а останнє проміння сонця кидає відблиск на горах. На небі похмурими силуетами кубляться олов'яні хмари. Поволі з них пурпуровий серпанок. На грізному, але дивно мінливому тлі неба вималюються біло-рожева верховина Тетнульда, переблискуючи золотими іскрами. Тетнульд — сванською мовою „білий“. Це біле завивало вічних снігів спричинилося

до такої його назви. Уява давніх сванів зробила з - цієї гори оселю богів. Але сутінє усе густішає. Барви блякнуть, зникають і западає ніч.

Цокають кінські копита на кам'януватій стежці, а ми похапцем простуємо вперед, бо вже чути далекий гуркіт грому. Темрява така густа, що не бачимо навіть і коня. Часом чуємо, як десь далеко шумить річка.

Нарешті, перед очима випливає кілька вогників. Невиразно манячесь обрис будівель. Ідемо вже вулицею Местії. Вогники — освітлені вікна виконкому.

Ледве встигли увійти в помешкання екскурсбази, як на дворі зашуміла злива. Местія — центр Верхньої Сванетії завбільшки з невеличкий виселок. Це справжнє орляче гніздо, що примостилося у мальовничій, але дикій гірській улоговині. Ціле накопичення високих веж підкреслює потужну суворість краєвиду. Обік стародавніх замків стоять нові чепурні будівлі з вікнами і навіть з склом у них. Будинки виконкому двоповерховий. Але ці нові будівлі, хоч і роблять гарне враження, проте не пасують до загального архітектурного тла.

У Местії можна всебічно ознайомитися з побуту сванів і новим і старим. Людність тут не виключно сванська: є чимало грузин, службовців різних установ, москвичка — зубна лікарка. На великому майдані містяться опріч виконкому відділ банку, пошта, лікарня, кооперативна крамниця „Ужба“, єдина на всю Сванетію хлібня та кооперативна їдальня. Є також голярня і парня. Коли ми приїхали, саме відбувся суд над кровником. Кілька часу тому підчас сварки один сван убив другого. Вбивцю негайно заарештували, але коли варту вела його, брат забитого разом з кількома товаришами, зробили на шляху засідку й, одбивши від варт заарештованого, застрелили його. Проте незабаром усіх, що брали участь у тій засідці, заарештували. Треба сказати, що людність Сванетії сама обурюється проти цих випадків кривавої помсти й вимагає якнайсуворішої кари кровникам. Правда, консервативні елементи подекуди додержують нелюдського цього звичаю. Цікаво, що організатор засідки полівський син і на вбивство пішов великою мірою під впливом свого батька.

З Местії можна зробити цілу низку дуже цікавих екскурсій, зокрема на Ужбу, отож з давніх давен сюди прибуває сила туристів і наших і чужоземних, що йдуть найлегшим шляхом з півдня, від Кутаїса до Нижньої Сванетії і, переваливши у Верхню Сванетію через Латпарський перевал, виходять до Чорноморського надбережжя шляхом на Зугдіді, минаючи тяжкі й майже неприступні без спеціального устаткування перевали Головного пасма. Виконком Верхньої Сванетії вжив усіх заходів, щоб полегшити туристам умови харчування. Отож тим, що йдуть з Местії далі, продають на дорогу певну кількість хліба, цукру, консервів, не згадуючи вже про те, що підчас перебування у Местії можна досить дешево, як на сванетські умови, мати обід у кооперативній їдальні. Опріч того, порівнюючи добре налагоджено справу транспорту, й платня провідникам та за в'ючнї й верхові коні підлягає певній нормі, виробленій від виконкому. Звичайно, такі великі вигоди є тільки в Местії, а по інших темі справа далеко гірша й часом, щоб найняти коня, доводиться чекати два, або й три дні.

Саме перед тим, як нам рушати з Местії, прибув зав екскурсбазою, повідомивши, що їздив ставити залізні печі в будках на перевалах, отож нам тепло буде почувати там.

Закупивши всього, чого можна було дістати їсти, та найнявши провідників, ми вирушили з Местії через темі Іпар та Каль на Латпарський перевал. Переїхавши вислим містком Мульхру, що прудко несе зеленкувату - сталеву воду, стисну височеними вузькими гранітовими берегами, поділися ми довгастою долиною, порізаною часом провалами, через які обережно, але упевнено йдуть коні. Дивні оці гірські конячки! Манесенькі, тендітні, але майже ніколи не скинуть вони верхівця в провалля, так обережно йдуть вузькими стрімкими стежками - карнизами. Хіба що сама зірветься та покотиться з кручі, як це й трапляється часом сванам у дорозі. Тоді, звичайно, гине і кінь і людина, а чи то крам, коли тварина йде з

поком. Ось знову зринають ліворуч похмурі сірі вежі. — Звідси Наверіяні, — каже наш провідник. Голова виконком Сванетії, товариш Наверіяні — надзвичайно енергійна та діяльна людина й користується величезною популярністю поміж людністю.

— Нашим Наверіяні вся Сванетія держиться, — кажуть свани, й мають певну цілість, бо культурна робота, яку він завзято провадить — колосальна. Грамотних сванів усього 19,2%, але є вже 22 початкових школи та дві школи селянської молоді в Верхній Сванетії, п'ять чотирирічок та одна школа селянської молоді у Нижній. Крім того є ще дві чотирирічки у так званій Абхазькій Сванетії — сванських сілках у Абхазії.

За п'ятилітнім пляному Местії будується десятирічка, яку скінчать в-осени 1931 року, а в Лахмуді семирічка, що її мають скінчити в-осени 1930 р. Потім намічено провести телефон у всі темі Сванетії і другу телеграфну лінію із Зугдіді до Местії (143 кілометри). Буде збудована у Местії лікарня, водяний тартак. Є намір поліпшити тропу через Донгуз Орунський перевал, а також усіма силами сприяти примістові, що велико важить для Сванетії.

Ще трохи й починаємо сходити на Угурський перевал у гірському кряжі Загар. Схід надзвичайно стримкий і доводиться добре балясувати, щоб удержатись на скелі. Перевал цей до двох кілометрів заввишки, й смуга лісу лишається внизу, а ми йдемо пишними альпійськими полонинами. З самого перевалу дуже гарний краєвид на долину внизу, прикрашену зеленню дерев та нив, і на трьохголову верховину Тетнульда, що кидає на неї відблиск своїх снігів. Давши перепочити коням, починаємо сходити вниз. Простуємо то буйними заростями лісу, то пишними полонинами, то сухим річищем. За якийсь час наближаємося до духану темі Каль, де даємо перепочити, а тоді мусимо сходити на Латпарський перевал.

З духана линуть пісні та п'яні вигуки. Алькоголь — велике лихо Сванетії. У родинні події як: шлюб, хрестини, похорон, всі свята зв'язані з неймовірним витратком самогону — араки. Часто — густо чверть усього урожаю переводиться на самогон. Хоч які тяжкі стежки сванетські, а мало не кожне господарство, щоб мати самогон, має мідяний казан дагестанського виробу, привезений з величезними труднощами до Сванетії.

Від Калю прикро повертаємо ліворуч і в'їздимо в густий ліс понад берегом річки. На височинній простовисній скелі примостився немов гніздо ластівки манарник Квирика та Евліти.

Ще далі й починаємо збиратися на Латпарський перевал. Під перевалом є будка сванетського виконкому, де можна переночувати, і, як нам говорили в Местії, у будці поставлено навіть пічку.

Коні йдуть вузеньким глибоким рівчаком. Видимо це була стежка, а потім розмило зливою. Нарешті дістаємося до будки. Нас зустрічає старезний дідусь. Самому, очевидно, сумно самому й він радий подорожнім. Ноги зовсім затерпіли від цілоденної їзди верхи, ото ж залюбки йдемо пішки подивитися на феєрію снігового ландшафту в промінній заході. Та барви вже згасли, і ми бачимо цілу низку снігових вершин, перетятих могутніми льодовиками, оповитих тільки фіялковими тінями. Сачимо й ушкульське темі — накопичення камінних замків, попідперезуваних зеленими нивами, та поволі й ці тіні вгасають, і ми вертаємося до будки. Там уже падає й хоч повно диму, проте тепло.

Удосвіта вирушаємо далі. Латпарський перевал заввишки 2821 м. і там чатенько падає сніг, а то. бува, і метелиця закрутить. Але нам щастить: погода напрощуд ясна.

З самого перевалу надзвичайно гарно видно верховини Головного й Сванетського кряжів: Ужбу, Шхару, Тутнульда. Навіть велетенський Ельбрус мріє здалека білими конусами.

Латпарський перевал — це межа між Верхньою і Долішньою Сванетією. Спустившись з нього, попадаємо в зовсім іншу країну. Все частіш і частіш трапляються кукурудза, городи. Річку Цхеніс Цхалі сплавляють дерево. Взагалі вся

околиця робить враження багатшої та краше залюдненої; якимось на березі надibuємо навіть колесного візочка, а на низинах раз - у - раз бачимо виноградники. Ще одна ночівля під голим небом на березі Цхеніс Цхалі, де нас немилосердно покусали москити — цей бич теплих низин, — і над вечір другого дня ми дістались до Орбелі, де наша подорож верхи кінчилась, і ми вже лінійкою, гарним рівним шляхом, вихали до Кутаїса.

Наприкінці мушу сказати, що хоч і важкі стежки сванетські, але все ж вони цілком під силу людині середнього здоров'я. Подорож по Сванетії з огляду на те, що доводиться йти переважно пішки, коштує недорого, отож і матеріально вона приступна, а людність, скрізь радо вітаючи прийшлих, висловлює побажання, щоб якнайчастіше одвідували їхню країну трудящі з усіх усюдів нашого Союзу.

МИТРО БУЗЬКО

НА ФРОНТІ ЧОРНОГО МЕТАЛЮ

Сміялось сонце, сміялися казково - непролазні калюжі, сміявся весь провінційний, неймовірно - брудний Дмитрівськ, коли мої ноги вперше, залишивши „максимку“ Маккомбінату по лінії Харцизк — станція Уніон, почувли під собою ґрунт героя новітніх легенд — шахтного Донбасу.

Ґрунт цей — героя новітніх легенд був дуже нетвердий. Зробивши диверсійний обхід кількох справді легендарних калюж, (звідки вони тут, у шахтному Донбасі? Чи ж не в містечках Шелом - Алейхемі їхнє справжнє місце?) — я так - сяк одибавав до того острову, з якого можна було сподіватися якось доплисти до візників — дивовижних потвор — „лінеск“, що ніби повтікали з архівних музеїв минулого поліття сюди — в серце шахтного Донбасу.

Шахтний Донбас. Ще в „максимці“ він, шахтний, дає себе знати: волоцюга породи поїзних „трубадурів“ співає не про Марусю, що отруїлася, й не про своє щасне життя, а шахтарську пісню про те, як

Шаhtar прийшов додому смутний він, невеселий: щось чує його серце, і каже й дружині, діточкам своїм: ой, не охота мені в шахту сьогодні опускатись: я чую на свою біду. Підходить до нього дружина, підходять малі дітки і, всі вони просять: не йди від нас татуню...

Ну, і так далі. Я неспроможний передати стилю пісні, а зміст її ясний: шахтар пішов, шахта завалилася, він загинув, діти — сироти, жінка — вдова...

Трубадур співає так, як він може: з усією силою романтики пивних, повій, гармоніки. Смердь алкогольного чаду, жах сифілітичних болячок, задухи, бруду, міязмів, безнадійної мізерії, дегенерації, паскудства в цій його романтиці, в усій простоті й істоті цього трубадура, й однак, знаєте, якось мимоволі припікає око сентиментальна сльоза, бо — ось він, шахтний Донбас; ось вони — донбасівські шахти, що в них, під землею, ну і т. д... Усе ж — моторошно тяжка праця й моторошно небезпечна. Справжній фронт. І в „максимці“ всі це відчують. Трубадуrowі, що, видно, майстер грати на цих почуттях, силкують щедро копійки й срібні, бо всі розчулені, усім близька й зрозуміла та буденна трагедія, якої не зміг затьмарили властивостями своєї поезії поїзний трубадур...

Нарешті „максимка“ став. Із Харцизка й до Харцизка він їде в темпі цілком протилежному нашим сучасним темпам. І коли робітник заводу чи шахтар має нещастя мешкати, скажімо, у Харцизку, а працювати коло Дмитрівська — а таких немало — то важенько од такого робітника вимагати політичного чи культурного виховання; весь той час, який можна було б на цю справу використати, жере „максимка“.

Ну, добре. Вертаюсь до хронологічного початку нарису, бо полаятися ще буде досить місця.

Так от:

Сміялося сонце, сміялися легендарні калюжі — легендарні в майбутньому, бо ж ніхто тоді не повірить, що в Донбасі такі калюжі справді були — сміялися не тільки тому, що перший весняний день, а й тому, що...

Буду всіма силами протестувати, коли хто скаже, що це — чергове інтелігентське захоплення: заводи, димарі, індустрія. Так модно.

Зовсім не те. А дуже просто: машини — велетенські машини, це ж — витвори людського генія. І, знаєте, гордість за те, що ти — людина, коли ото стрункі димарі з них дим так задумливо, так жертвовно, сказати б, коли б не було в цьому слові релігії, так, ніби люлька миру в старого вояки - індіця, так, ніби... Ну, та все одно, як. Але ж, що не кажіть, прекрасне видовище. І зовсім не треба чергового інтелігентського захоплення, щоб цим видовищем захоплюватись.

Отож і я. Ще „максимка“ до станції „Уніон“ не доліз, а вже у вікна вагону димарі:

— „Добридень, пілігриме до Донбасу“.

Вони, димарі, так мені не сказали: „пілігриме“, бо й це слово від релігії, а димарі заводів, відомо, антитеза релігії. Але ж вони, димарі, певно ж привітали мене, бо мені стало раптом весело й радісно, ніби я й справді з далекого чужого краю та в рідний край приїхав.

Так, значить у рідний край приїхав. Іду я „рідним краєм“ — праворуч провінційально - ідилічні будиночки Дмитрівська, ліворуч — майдан, на майдані ще незакрита церков, коло церкви — перехожі журавлиним ключем туп - туп — один, другий, третій гальошу в багнюці загубив. Гальоші в Дмитрівську — витівка. Ні до чого вони. Хіба що із багнюки її витягати, стрибаючи на одній нозі. Та й те марно: все одно давно вже в гальошах повно багнюки й вони, гальоші — так тільки, ілюзія цивілізації, хоч, доречі, справжня цивілізація гальош не знає, бо в справжньої цивілізації є справжній брук і панелі.

Привіз мене архайчний візник в архайчний центр архайчного міста Дмитрівська: майдан — базарчик, крамниці, лотоки. З сторінок творів Шелом - Алейхема ніби цей „центр“, цей майдан, ці крамнички позлізали й тут, у предковичній багнюці, розташувалися.

Центральний і єдиний Дмитрівський готель — „Гіряк“. Номера в ньому, звісно, нема.

Та я не шкодую того, що в „Гіряку“ номера вільного нема. Бо хоч я й був у ньому пару хвилин, але враження дістав повне. До революції тут, певне, був один із тих похмурих, страшних домів розпусти, де грабували подорожніх, де верещали скрипки й повії, де смерділи на підлозі калюжі з вина, пива й горілки.

Стіль такого злодіяцького гнізда залишився в „Гіряку“ й досі: похмуро, брудно, смердить із кухні пережареним лосем, капустою та інш.

Мені сказали, що я можу знайти собі місце в заводському будинкові для подорожніх. Радий з цього — Дмитрівськ, як бачите, мені зовсім не припав до вподоби, я став на вулиці, чекаючи, поки до островка, де стояти можна було, підпливе візник.

Візник підплив і я залишив Дмитрівськ...

Щоб не вертатись до нього:

упав він брудною плямою дореволюційного Донбасу коло заводів... Про його легендарну багнюку, про центральний майдан і взагалі „центр“, що втік з сторінок творів Шелом - Алейхема й у тій легендарній багнюці розташувався — вже сказано.

Про будиночки й будівлі: я про них вище сказав — ідилічні. Так щоб не помилитися: це не українські провінційальні будиночки із садочками й таке інше. Тисячу разів можна їх лаяти, але все ж вони привітні.

А тут глянеш і жахаєшся: як живуть люди? Тавро безнадійної туги й порожнечі, цілковитий брак радощів і втіхи.. Ну так, як я сказав: дореволюційний Донбас. Отут він, у цих будиночках. Поналіпили ж бо їх лише на те, щоб мати відпочинок, тяжкий, як оливо, після надлюдської праці, поналіпили їх люди... не люди, а робітні сили та й тільки. Хіба мали вони час і змогу на людське життя? Ні,— аби якось переночувати, щоб знову підставити спину під ярмо надлюдської праці...

Ані найменшої ознаки оздоби, комфорту, ні одної лінії краси — на кожній цятці це тавро під'яремности, тавро безнадійної туги й порожнечі.

І так хочеться часом полляти цей старий Дмитрівськ та підпалити його, щоб з нього і сліду не лишив, та ба: сімдесят п'ять відсотків, як не більше, робітництва відійшло від і то робітництва найстаршого, найкваліфікованішого саме тут, у Дмитрівську, мешкає. Що ж тут зроблено, чим полегшено оте враження дореволюційности, а тяжко лягло на старий Дмитрівськ? Є робітничий клуб, чи, власне, на таку кількість населення треба запитати — клуби, є будинок культури, театр, театри, що?

Ні клубу, ні клубів нема. Якщо не вважати на якусь мізерію на курячих ніжках, що звється клубом радторгслужбовців. Ясно, що коли б робітництво й надумалося туди піти, то він, цей „клуб“ — місце йому донебудь там, у Лятичеві на відллі, а не тут коло велетнів - заводів, — цей „клуб“ ледве чи вмістив би одну сотню робітництва.

Серед Дмитрівська — собор. Так от його недавно переробили в будинок культури. Ви думаєте й справді? Нічого подібного. Що з собору хрести зняли й ікони поставили, так це правда. Що там уже не служать богові, так це теж правда. Бо те й правда те, що той самий колишній собор, а тепер „будинок культури“ сам тепер ретельно служить, як то кажуть — мамоні: російська драма в ньому грає, старанно здираючи з дмитрівчан не копійки, а карбованці. А як вам треба лекцію, чи робітничі збори влаштувати — прошу, кладіть на стіл триста карбованців. Є кіно. Новеньке, нещодавно ВУФКУ збудував. Єдина більш - менш світла кімната в темному житті Дмитрівська. Бо воно, кіно, майже в новітньому архітектурному стилі. Це вже щось важить. Це вже дає змогу хоч трохи відпочити від праці дореволюційности навколо.

Ну, й цирк. Глухий, провинціальний. В ньому скоряє собі під ноги серця дмитрівчан гіпнозитер... забув як його. Та не все одно? Цього ж досить — гіпнозитер. І ще трупа китайців, що можуть висіти на власних косах. Словом — справжній цирк культури й цивілізації цей цирк у Дмитрівську.

І коли надійде темний вечір, весняний вечір, хоч і холодний — темний, темний вечір, бо освітлення вулиць, хоча б „центральної“, обмежується тим, що дають навісники чи кілька робкоопівських вітрин — пробачте, може й є де - інде лихтарі, але, видно мало, бо я їх не помітив — на центральній, там, де є кілька вітрин робкоопу з одного боку, а з другого — моторошні силуети Шелом - Алейхемівського базару — там, на вулиці центральній, десятки, сотні, тисяча може молодих ніг, вупинно туди й сюди — чалап, чалап по багноці... Це ж молодь, робітнича молодь, і, молоді, задушно, тужно в отих будиночках, що їхні батьки чи діди будували тяжкий, як оливу, відпочинок після надлюдської праці.

Ну от, молодь — на вулицю. А куди ж? Ні клуба ж, ні... ну, нічого ісінько. Лише — вулиця: темна, брудна, безнадійна. І на вулиці темній, брудній, безнадійній молодь, робітнича молодь, туди - сюди — чалап - чалап...

Значить, скажімо, „флірт“. Але як не крути, а серед молоді, робітничої молоді тяжко цю форму розваги прищепити. Нудна ж вона, кінець - кінцем... Два хлопці, може й формовники з домни, може й вищої кваліфікації молодята газомоторів, стали, один одному:

— Ну, чого ж далі робитимем?

Вони вже, певно, пару годин отак безнадійно туди - сюди в цей весняний, холодний, темний - темний вечір по грязюці вулиці центральної чалапали...

— Що ж робитимемо?

Ну, й не дивно, що коли їдеш, приміром, трамваем... Є такий трамвай. Від залу й „радколонії“ — про них далі — до старого Дмитрівська трамвай цей крехче - везе — везе робітництво, везе, везе й стане. І тоді питаєте:

— Зупинка чи „розминка“?

І як розминка, то можете собі випити, закусити, випити ще, виспатися, проминутися й тоді вже поїдете далі, бо нарешті над'їхав зустрічний трамвай і з вами розминувся.

Так от, не диво після всього того, що про Дмитрівськ сказано — брудною плямою дореволюційности він впав біля заводів — не диво, що в тому трамваї з „розминками“ смердить часом горілкою, аж продихнути не можна, все ж їде робітничка класа назустріч діамантно-іскрястим закликам вітрин робкоопу, де видно, чисто не чисть, а багато „своїх людей“, бо... ну про це буде далі. Поки що, мушу твердити зазначити: усе ж п'яних я бачив і в Дмитрівську і коло заводу, в радколонії як Дмитрівськ. І коли в трамваї, як я їхав, дуже горілкою смерділо то це — дрібнички, рівняючи з тим, чого можна було б чекати в обставинах Дмитрівського життя — побуту.

Ох, той Дмитрівськ. Залишаймо його швидше. Бо он уже з вікон трамваю — він безнадійно спинився та на „розминці“, а не на зупинці — видно сотні, тисячі вогнів: іскрами ясними розсипалися ліхтарі, і ще — дими червоні, жовті, сірі стовпами в чорне небо; дими світяться, бо десь чавун ляють із домни. І от у чорне небо червона пожежа — півнеба запалало. Фесрія, краса. А то лише жужель із ковша на „гарячому“ вилияли. Жужель вогняним струменем — водоспадом поляялася. Жужель золотом червоним, вогняним золотом з насипу розляялася. Ну, звісно жужель. Зараз вона ніби й справжній метал. А як прохолоно — погана собі жужель, та тільки.

Ну от, є жужель, але ж є й справжній метал.

... сотні, тисячі вогнів і дими різнобарвні: завод імени тов. Томського, один з наших металургійних велетнів, одне з тих джерел, що з нього у вигляді чавуна-заліза-криці б'є цілюща вода майбутнього. А щоб так, без поезії, по-людському, по-діловому, то прошу:

читав я вчора до пізнього письмена життя. Де я візьму слів могутніх і величезних, щоб відзначити вагу отих письмен, які я читав — читав я, товариші, цифр п'ятирічки в галузі чорної металургії.

І от там, у тих цифрах була друкарська помилка: 138% виробу чавуну проти 1913 року, було надруковано замість 238%. Через ту кляту друкарську помилку всю ніч мене душили кошмари.

Що? Соціалістичні міста? Реконструкція сільського господарства? Дурниця тільки ж 138%...

Аж потім умився я уві сні. Тільки 138%! Де ж революція? Де ж соціалізм?

Я прокинувся від власного крику: мене душили. Хто, що — не розібрав. Ах так: тяжка, як із чавуна цифра: 138.

Продерши очі, я вхопив книжку й почав горячково перевіряти. Відразу полегшало: 238, а не 138.

В абсолютних цифрах? Ну, так, цілком зрозуміло. Вистачить. На все його вистачить — і на сортове залізо, щоб соціалістичні міста будувати, й на рейки й на паротяги й на трактори...

— Ось воно. Ось де джерело здійснення всіх наших мрій, — метал, чорний метал...

Так пояснював я собі, так виправдував я собі те сантиментальне хвилювання, що притискувало моє серце, коли я вже на заводі, коло мідяного цеху розмовляв із секретарем завкому, а сам убик — зирк та зирк: там, у блакитному сьйві весняного дня блакитно марили, зазираючи в блакитне небо, блакитно-мрійні домни...

Будь ласка, не обурюйтеся, товариші, що така блакитна лірика. Я вам скажу: коли блакитна мрія на пелюстках троянд, що у мрамуровій вазі та в салоні, це — капость. Але коли блакитна мрія там, де червоний пил руди й вогняні струмені чавуну ревуть як тисяча левів, це — здорово. І кастрати, дегенерати ті, хто там цієї мрії блакитної не мають. Робітники її мають. Безперечно. Вони мрійники, робітники. Вони — дуже горючий матеріал. І мені іноді навіть здавалося, що чавун у шахті домни топить зовсім не полум'я коксу, кисеню та іншої хемії, а той жар,

струмить із робітничих рук, коли вони чавун скеровують у жолоби майбутнього.

Ну, от бачите, як воно виходить? Дмитрівськ і — глибокий песимізм. Ні, проче, не песимізм; злість, сарказм. Завод — і ентузіазм, лірика...

Що ж зробиш? На те є в мене поважні підстави.

Того ж першого дня, весняно-блакитного дня, я, мало бувши на заводі, на прохання секретаря завкома та й Вук'у металістів ще в Харкові, мусів був поринути в те споріднене з дореволюційним Дмитрівськом — у трагічно тяжке місце ширших світлих майбутнім буремних днів.

Ох, довелося ж мені того ж дня завітати до „вогнища“ культурного життя заводу імені тов. Томського — до клубу, його ж, Томського, імені.

Не клуб, а пародія на те, що мало б бути тут, коло велетня-заводу; двоповерховий будиночок, збудований якимось дотепним архітектором так, що в ньому низу — величезні сіни, певне, більша половина площі всього першого поверху, стіти сходи й нагорі те саме — великий коридор, що до нього боязко притулилося кілька придушених ним кімнаток. У сінях, на сходах і в коридорі, як звичайно, пердять застарілим порохом і брудом. У кімнатах... Кілька разів заходив до клубу, але всі вони були зачинені, ці кімнати гуртової клубної праці, крім книгозбірні, що функціонує акуратно, та кімнати школи шитва — дуже популярний по наших пубках „гурток“, значить, „геть хатне рабство жінок“...

Про клубну працю мені ще в завкомі казали:

— Ні чорта там нема. Тепер нове правління клубу обрали. Так воно ще не розвинуло праці...

Ну добре, а як нове правління розвине на всі сто відсотків свою працю, що тоді буде? Не тяжко собі уявити: пара кімнат, що їх зачинено, будуть тоді відчинені. Значить, — гуртки працюватимуть. Значить, — кілька десятків молоді буде так культурно обслуговано. Ну, а тисячі старшого робітництва?

Тисячі робітництва до клубу не піде з тисячі причин. Почати з того, що клуб сить же бути насамперед місцем культурного відпочинку. Він повинен бути саме тут, під боком. Захотів і пішов до клубу. А як на це треба користатися з трамваю, що, диви, стане на якійсь „розминці“ й — тпру. А як на це треба з пару кілометрів місити таку багнюку, що навіть у чоботи набирає, не те що там ботики, гальози? Ну, а тисячі робітництва мешкають або в Дмитрівську, або в „радколоніях“.

Та й крім того: щоб тисячі робітництва ходили до клубу, клуб повинен бути насамперед місцем, де б, у додаток до „клубної праці“, що складається з доповідів, вистав, гурткової роботи, тощо, можна було б з товаришем зустрінутися, якийсь час посидіти з ним, заграти партію в доміно, випити шклянку чаю... А де ж тут проїдеш отак час, — може в тому смердючому коридорі, чи в одній з непривітних кімнат? Ні, нехай вже туди молодь бігає. Вона — звісно, молодь, — невиваглива. Аби з гори не крало...

Перед тим, як іти до клубу, зустрів я піонера української культури на заводі імені Томського — товаришку Ш., що її Київ, культшеф Донбасу, щось із місяця перед тим сюди надіслав.

Товаришка Ш. розповіла мені про свою працю на заводі. Так це, знаєте, не там'ятаю з якої байки: словом, ложкою море вичерпати. Бож на всьому заводі зустрів одну єдину людину, що розмовляє українською мовою, цехкомівця доменного цеху. Та ще культсектор завкома тов. Б. намагається довести, що він недурно ж сам першу чи другу категорію має. А решта щодо української культури так у стані, можна сказати, дореволюційному.

Ну, от Київ — шеф і надсилає товаришку Ш. Товаришка Ш. перед тим сумлінно протягом кількох років українизувала в Києві службовців. Так самісінько й тут вона сумлінно тими ж сумлінними способами, що й у Києві службовців, почала українизувати робітництво. В неї один гурток, другий гурток, третій гурток, четвертий... Вона дуже хвилюється, коли через чергове зібрання (а вони, чергові, трохи щодня) — в неї зривають її лекцію українознавства. Вона палко віддається своїм

праці і дуже ображена, що завком, звісно, дуже недбало ставиться до її, звісно, сумлінної й відданої праці. І я певний, що коли завком її не буде перешкоджати, — і коли товаришка Ш. продовжить свій вік до безконечности, то так років за кілька-десять — вона, товаришка Ш., представниця культшефа Києва на Донбасі, заво-ім. Томського українізує процентів на десять. А, може, навіть на дванадцять.

З піонеркою укркультури в Донбасі пішов я до клубу, де була призначена доповідь про Тараса Шевченка — як раз це перед Шевченківським днем — призначена на п'яту годину. І ми з товаришкою Ш. мали наївність піти о пів до шостої. Ясно, що доповідь почалася так о пів до дев'ятої. Та й то не почалася б, бо публіки було — без шаржу — один дідусь, дві бабусі, та вісім підлітків: три дівчини й п'ять хлопців. Та вже ради мене доповідь усе ж зробили.

Доповідь добра, але ж... Ох - хо - хо! Перед процесом СБУ, напередодні Шевченківського свята, на заводі, де 12 тисяч робітництва, доповідь про Шевченка перед аудиторією, що її вище, ще раз запевняю, без шаржу зазначено. Це яскравіше за все підтверджувало те, що в завкомі про працю клубу сказали:

— Ні чорта там не робиться...

Пішов я до книгозбірні розпитати, як і що в них. Виявилось, що „стадія пере-організації“... Ну, й гаразд. Почвалав я тоді шукати московську робітничу бригаду, що прийшла допомагати заводів в справі перевиборів профорганів.

Бригаду знайшов і разом із нею з наступного ж дня я поринув у вир зборів, доповідів, зльотів — гарячкової метушні завкомівців, цехкомівців, що із робітничою ширістю взялися до справи перевиборів...

На фронті чорного металю, — так от він, цей фронт: чотири домни в'яті в чорне небо, — ніч — химерне мереживо своїх споруджень, поруч чотою кавпери, а з ними б'ється могутнє серце заводу — газомоторня.

Б'ється воно нерівно, бож завод не панок, що п'є каву на веранді. Він тяжко робить, завод. І коли напружує сили, підіймаючи з небуття тисячі тон металю, тоді серце б'є страшними громами, аж моторошно близько стояти — ось, ось розірветься, і тяжко, тяжко дихають груди заводу...

Технічно, це звісно, не так: просто домни подали сигнал припинити струмені повітря, й повітродмухало — велетень з маховиком, що проти нього людина малою мишею, — стримує свою працю. Отоді й гремить... Але чому ж мені не поміряти про серце заводу? В мене ж є час. Мені не треба метушитися, як отам на „дворі“ он тієї домни, де біжить вогняний струмінь чавуну, й, видно, щось негаразд із ним, бо я вже знаю, що коли гаразд, тоді робітники рухаються спокійно й розмірено, не поспішаючи: як чавун ляє, праці ж нема; вона тоді, коли до вилиття готуються, чи вже вилляти прибирають...

Крило заграви від сліпучого металю бе' чорну пелену ночі все слабше й слабше, бо вже чмихає „гармата“, роблячи чіп із глини до отвору домни, вже шкварчить вода — поливають оформлений на піску чавун... Вилиття скінчили. Ще десять, двадцять хвилин і перестрибнувши рівначок, що в ньому так невинно — трісь трісь — ніби тобі трісочка тільки горить, — починає стигнути вогняна маса, дихаючи нестерпучим жаром в обличчя, поспішаю до невеличкого приміщення, де вже зібралося кілька робітників — хвилинку - другу перепочити.

Мені дуже легко нав'язати розмову, бо я ж перевіряю, як профоргани підготували робітництво до перевиборів, і я розпитую:

— Ну, як? Звіт читали? Щоб „крити“ підготувалися? Критику (вона ж од слова „крити“) наводити будете?

— Кому вона потрібна, тая критика? — ріже мені у відповідь довгий, як жердина, парняга...

— Краще мовчати. Все одно нічого не вийде. А то ще дивися з роботи виженуть, — безсоромно натякає він далі.

Я людина дуже вражлива й почувши отакє від робітника та ще там, де трохи не всі робочі на домні ударники, — почувши такі дореволюційні слова, я міг би з розпачу кинути в отой-о ківш із жужілля від сорому за робітничу клясу, за те, що є серед неї такі „трепачі“...

Але ж я на заводі не перший день і робітництво знаю не перший рік. І тому знаю теж, що де метал, там і жужель, або ж без поетичних порівнянь — я знаю, що поперше, на чорній металургії переважно більшість робітників — чорнороби, а саме іноді й місяць-два не більше: ми ж бо домну за домною пускаємо й їм робітничої треба свіжої...

От, наприклад, був я учора в робітничій казармі. Ви були там коли? Нічого такого страшного, надто „казарменого“ в них і нема. Навіть дзеркальний піддероб біля „червоного столу“... Ну, це все не важко. Коротко: звичайно, зовсім ненормально, що в одній кімнаті, скажімо, двадцять чоловіка сплять, їдять — живуть, словом. Але не в тім справа. Що житлова криза — давно звісно... Справа

в чому:

Завком б'ється, б'ється за норму — щоб у казармі не більше мешкало, ніж містяться. Але що зробиш? У казармі Іван — Петро — Степан, чи там, на Київському зокрема — Ванька, Петька, Стьопка — з Брянської, Тульської, Липецької тощо. У Ваньки, скажімо, брата. У братухи клін землі й треба до борону, плуга. Братуха — на заводі, і звісно, в ту ж таки казарму. Так і виходить — оселедді в бочці.

Але, кажу, не в тім справа. Ваньків чи там Іванів братуха та й сам він живуть приблизно так: праця, після праці шкоринку хліба й спати. Спати, як найбільше, щоб не хотілося їсти. Щоб якнайбільше грошей повезти додому на борону, на леміш плугу, на... та біс їх знає, оті всі сотні дрібниць, що на них грошей треба — треба всьому ціну з йолопською впертістю підтримувати своє одинокє „хозяйствечко“... Інерція, клята темрява.

І часто буває, що Ваньків чи Іванів братуха, та й сам він, свого каторжного життя — праця на „гарячому“, шкоринка хліба й спати до остовдіння — не витримувати й тоді:

— Ванька... гик - гик... Братуха, — лунають його п'яні зойки в чорній темряві нічної ночі, як от учора...

То він, бідолашний, загруз безпорадно в дореволюційній грязюці дореволюційної плями бруду — старого Дмитрівська і не знає, як до своєї казарми добитися, бо поміж казарм тих чорно, чорно, й тільки чвак — по коліна в багно, як ворухнешся.

На ранок Іванів братуха, як і сам він — лютий, лютий. І знову — важка праця на гарячому, сон до остовдіння й шкоринка хліба...

От він жує її й натакає:

— Профактивісти? А ну їх... Хіба вони робочі? Їм що — вони собі ручні вілочки й гуляють.

Я його слухаю й зовсім не думаю, щоб ото, з розпачу, в ківш із жужілля. Я знаю зовсім інше. А саме:

Щоб узяти профактивістів, та їх не в жужель, щоб зовсім, а так їм тільки певне місце припекти — нехай про культроботу в казармах пам'ятають, бо ж учора не знав я, а з профактивістами йшов до казарми з культуповноваженим. Так вони до казарми в того самого Іванового братухи питали, коли він:

— Ваня... гик - гик...

Звісно, він дороги не знав. Не знали ще двоє, що теж гикали. Культуповноважені й не знали теж...

Думаю я далі:

Так це покищо — культпраця в казармах. А далі, а глибше... Невже ж не можна ще сьогодні, вже тепер поставити на весь зріст проблему акумуляції робітничої сили в наших колгоспах, пляново переливати її на заводи?.. Щоб оті всі Ваньки, Петьки, Стьопки не гастролями, чужаками, гостями на заводі були?

Так це все поперше. А подруге, як я вже зазначив, знаю я робітництво давно. І знаю ще...

у 21 році, як голод, вибійник, підтягнувши пояском порожній живіт, б'є кайлом у породу й на чім світ лає „советскую власть“ —

якийсь технік — із тих, що потім шахтинська справа — підслухав і нього:

— Так, так, товаришу. Вони тирані — більшовики. Якби демократичну республіку...

Вибійник на нього кайлом.

— Тікай, паскудо, бо тут тобі й край. Я лаю, бо то моя власть. А ти ух ти ж...

Я знаю чудесно, що часом і чесний пролетар „тріпати“ любить. Та ще на „гарячому“, тобто там, де температура пекельна — де щоб стояти й то треба чимало витримки, не те, що робити... Ну й чого б не вилаяться інколи? Наприклад, про тих, що „ручки в брючки“, про своїх же, хочби й про найкращих товаришів. Усе ж — людське серце. Коли тут із тебе двадцятний піт і шкіра на обличчі трохи не лусне від палкого подиху вогню — металю, а він — ходить...

Проте як до „серйозного“, той самий робітник, що може інколи й „трепач“ —

Словом, так:

партзбори в дрібногатурнковому цехові.

У червоному куткові...

О, ці червоні кутки. Як гриби після дощу — коло кожного цеху, в кожному куточку, де тільки є змога. Воно, знаєте, просто й скромненько. Але іноді, скажімо, у доменному, так і зовсім тобі клюб. І поруч із цим пеклом, де дмухає вугляння і металевим порохом у вічі, у вуха, в рот, де за п'ять хвилин комір сорочки чорний, де палає метал, бризкає вода й узимку крижані струмені повітря — все ж просто на дворі, можна сказати, хіба, що дах — ну, це як де...

Так от кажу, поруч із цим пеклом — приміщення, де затишно й не дуже брудно, де газети й книжки, ну й шахи, скажім, — це знаєте рай. І знаєте, так подумати ніде, в цілому світі, ні на одному металургійному, чи там якому, заводі — велетню, де кипить, де окріп, де вир праці, напруження — царина рухів машин, м'язів, парів й праці — щоб були отакі затишні куточки для робітників. Це ж у нас тільки! От, як би вирічили очі колишні власники заводу, коли б побачили коло цехів оці, здавалося б, цілком зайві на заводі приміщення, що як гриби після дощу ростуть і ростуть. Ну, а як же інакше? Де ж усі ці парт-, проф-, загальні, вдарні та інші, та інші збори провадити?

Так. Червонокутківська праця по цехах, це як свіжий весняний вітрець в обличчя коло горна домни, коли з неї йде чавун. Але...

В мене серце зовсім не залізне: і тому, коли мені доводиться виступати й бачити перед собою ці зморені обличчя... О, пролетарю! Де ж міра твоїх сил, твоєї, — не будьмо ж сліпими, щоб цього не бачити — твоєї відданості своїй пролетарській справі — і виконанню промфінплану, й ударності, й перевиборам профорганів і... Ти знаєш, пролетарю, всю довжелезну низку цих „і“, що творять залізне намісто твоєї справи...

...Коли доводиться бачити перед собою ці зморені працею і все ж таки уважні, такі пильні, готові слухати обличчя, я аж корчився од бажання сказати одним словом десять, в одну хвилину те, що треба говорити півгодини. Ну так же хотілося, щоб слухачі мої пішли додому швидче, поїли й відпочили.

Ото ж і на партзборах дрібногатурнкового: я вагався — мучився — виступати чи ні. Шкода було вкрати час робітничого відпочинку. Але доповідач зробив вінегрет з різних шматочків „Правди“ на тему про колективізацію й, аж ні трішки не пригодувавши її, пхав „почом зря“ цю вінігрету в пролетарські мозки. Невдалий доповідач був. А тут ще з місця йому:

— Ну, а м'ясо скоро буде?

Це, значить, із приводу його занадто - рожевих перспектив про розвиток у
ближньому ж часі робітничого постачання в зв'язку з колективізацією.

Ну, він там щось відповів. Виходило — м'ясо скоро буде і дуже багато...

Тоді я — слово. І кажу:

— Обіцянки — цяцянки, а дурному радість...

Серед аудиторії сміх. Дехто з партійців — (більшість на зборах безпартійні:
тепер до партзборів так охочі) — нахмурився — куди це він гне?

А я собі далі: говорити про колективізацію, не сказавши про класову боротьбу?

Ворити про м'ясо, не згадавши ще й ще раз тієї класової боротьби? Ну й так далі...

На кінець:

— Але ж ви, товариші, вмирили тут, отут саме, коло цього заводу, за мурами
цього цеху — вмирили від білогвардійських куль, боронячи свою робітничу
справу? Так невже ж тепер, коли глита обіцянками скрути вхопив вас за живіт,
піддастеся йому?

Ого, читачу. Коли б ви в ту мить глянули в очі моєї аудиторії. Коли б ви по-
сміли, як після зборів вони підійшли до мене, як оточили мене...

— Правильно, товаришу. Не піддамося...

Це було сказано просто, без афектації... Отак само просто, без афектації, як
законує робітничі промфінплян, не зважаючи на дореволюційний Дмитрівськ —
п'язюку, тужні хатинки, брак клубів і таке інше й т. ін.

Ще трошки:

робітнича бригада з Москви мого оптимізму зовсім не поділяє. Московська
бригада — один із гвинтиків тої сталевої машини - системи, що крутить, крутить,
закручує — щоб, значить, на всі сто і все щоб на всі сто: й промфінплян, і культ-
бота, і робітничі постачання і... словом уже відоме нам залізне намісто з „і“
робітничої справи.

Московська бригада (й сталінська теж) завкомівців, цехкомівців за боки шарпає:
„Товариші, розгойдайтеся“.

Розгойдалися. І пішло: вечір самокритики в доменному, вечір самокритики в
артині“ (мартені), у вальцювальному, у... словом — по всіх цехах і по тричі:
всі три зміни...

Ні, ви зрозумійте: ніч не спавши, ніч працювавши, все ж прийти в отой самий
чоловий куток і — пішло. Чотири години. Питань аж двадцять вісім. І все криють...

Тут чого тільки нема.

Церобкооп готує фарму. Корови постачав приватник. Корови без приміщення —
здохнуть... Завкоме... Ти що ж дивишся? Ти ж фарму законтрактував?

На обличчі завкома вже піт рясний. Але він борониться.

Чому повітродув на домні зле працює? Люди горять...

Чому між цехами нема ув'язки?

Ох - хо - хо... Я згадую, як уночі півтори години з цехкомівцем добивалися,
чому перестали подавати газ і з домни в казани, а з казанів пару у вальцювальний
адам стали стани і в одному зачепився розпечений шмат; люди, видираючи його,
розпачі ногами били червоне страховище — залізо... Згадую й співчуваю промов-
ці... І з ним разом готовий крикнути.

Завкоме! Що зроблено, щоб цехи пов'язати?

На обличчі завкому піт рясний, але борониться...

Чому це перший вечір самокритики? Чому не підготували як слід тих, що
послали на село? Чого забарилися з профтехосвітою? І далі — низка питань суто
пробничих: нема досить піску, через це чавун „козлить“; не вистачає посуду —
мужель на путь ляє; нема пробивної машини — там - то й т. д...

Завкоме! Ага, запарився?

Голова завкому, стрункий чоловіча, обличчя гарне й розумне, скроні вже

сиві — ой, чимало вже знають, бо голова завкому металюрг, робітник із славетного в револьверах Брянського, тепер імени тов. Петровського.

Голова завкому, витираючи піт:

— Нічого, братіки. Якось упораюся...

Теплий сміх. Хоч лиха ж година його бий! Хоч і не впорався досі як слід, але ж — свій. Отакий самий, що не зважаючи ні на що, промфінплян усе ж таки може виконувати, що може після гарячкової праці ради того ж виконання та ще й праці на гарячому, та ще й цілонічної, може все ж іще чотири години гуртом із товаришами робітничі справи обмірковувати. І ще може — хто в цьому сміє сумніватися? — може вмерти за ті самі робітничі справи, як це треба буде...

Свій завком, бий його лиха година. Але — вмивайся, вмивайся потом, товаришу завкоме, бо робітнича влада багато вимагає...

Дмитривськ. Леґендарно - брудний, паскудний Дмитривськ. Ну й там Макітківка, ще щось... Ох, швидче б ґасом усе тоте, підпалити й натомисть — нове.

Ну, а поки є:

Завод — велетень. І пролетар на ньому. І ще є: ота робітнича бригада Москви й бригада з Сталіна, і — значить, це теж саме, є ще товариш завком. І от партзбори. І от — вечори самокритики.

Значит так:

Завод - велетень, пролетар і пролетарська система...

Хто проти й що проти цієї трійки встоїть?

Невже ж Дмитривськ з базаром - центром, що випадково потрапив туди з безсмертних сторінок Шелом - Алейхема?

Ой, ні — не встоїть...

До проблеми поетики Павла Тичини¹

Вихід у світ нового видання Тичининих поезій (власне, не всіх, а тих, що були вміщені в трьох збірках „Соняшні Кларнети“, „Плуг“, „Вітер з України“) являє собою добрий привід до перегляду деяких тверджень і питань, зв'язаних із творчістю нашого поета. А потреба в такому перегляді, безперечно, є. Поперше, останніми часами, поруч із збільшенням читацької любови до Тичини й наявністю нових критичних праць, перейнятих захопленням від Тичининої творчості — збільшилась кількість випадків негативного ставлення до поета. І коли певний відсоток „антитичинянських“ виступів межує з лайкою й пояснюється міжгруповими рахунками й т. ін., то є серед цих виступів і підперті методологічними передпосилками. Відмахуватися від таких виступів, це зважати на них, як можна не зважати на лайку, — неможливо, так само, як і не критично йти їм віри. Їх треба аналізувати й так чи інакше відповісти на ті закиди, що вони роблять поетові. По-друге, ми вже відійшли на певну відстань від літературної ситуації 1924-го року, коли вийшло „Вітер з України“ — останню з книжок, що ввійшли в том „Поезій“. Тичина — живий, він бере найбезпосереднішу участь у нашому літературному житті, й вважати його власний творчий шлях за скінчений ніяк не можна. Але навіть „Вітер з України“ — це вже не наше літературне „сьогодні“, між виданням цієї книжки й нашими днями проминуло біля шости років, за які Тичина друкував тільки поодинокі поезії та уривки, що на їх підставі, здається, не можна говорити про новий етап у творчості поета. І тому вже починає з'являтися можливість історично-літературного ставлення до „Поезій“ Тичини. Суперечку смаків і групових поглядів навколо Тичини вже можна хоч почасти замінити аналізом, знаходженням йому місця в історично-літературному процесі, ув'язуванням його творчості з попередніми й одночасними явищами української поезії.

Звичайно, ми далекі від думки дати вичерпливу аналіз психології й стилю Тичини, з'ясувати всі літературні традиції, що почуваються в його творчості, відзначити всі зміни, що їх ця творчість зазнала, вказати впливи Тичини на молодшу літературну генерацію, тощо. Всього цього ніяк не можна вмістити в рамки однієї статті, хоч би й великої, а для ґрунтовного аналізування така складна й високо-організована творчість, як Тичинина, потребує праці цілого покоління дослідників. Ті завдання, що їх перед собою ставить автор статті, зводяться тільки до того, щоб: поперше, переглянути деякі твердження нашої критики щодо Тичининої творчості (вибравши ті з тверджень, які здаються авторові або найгострішими, або найсумнівішими); по-друге, назначити (але не розв'язати) декілька проблем, зв'язаних із поетикою Тичини; потретє, з'ясувати, бодай конспективно, зв'язок Тичинино-поезії з психологією перших років революції.

¹ В порядку обговорення. Ред.

Почнемо з перегляду одного досить поширеного, але в цілому невірною твердження, — маємо на увазі чи то вплив Блока на Тичину (за однією версією), чи то внутрішню спорідненість цих двох поетів (за другою версією). Звичайно пропонується така спокуслива й на перший погляд нібито переконлива тема: від містики, від гімнів Марії, від націоналізму й месіанізму й Тичина й Блок прийшли до Жовтня. Така схема ще нічого не каже про стилістичну спорідненість обох поетів; вона встановлює тільки спільні моменти в їхньому ідеологічному розвитку. Але ця схема при ближчому розгляді швидко виявляє свою нестійкість. Перш за все „гімни Марії“ (Мадонні) не характерні для Блока, бо „Прекрасная Дама“ його поезії — це Софія, душа Всесвіту, за наукою Володимира Соловйова. А Тичинині „гімни Марії“ з Блоківськими „Стихами о Прекрасной Даме“ не мають нічого спільного навіть тематично. Цикль „Скорбна мати“ з його прозорою символікою й нотами українського месіанізму („Ідіте на Україну, Заходьте в кожну хату“...) скоріш вже нагадує Тютчівське „Эти бедные селенья“, цикль „Мадонно моя“, що свідчить про певні зрушення й вагання в поетовій психіці, зовсім позбавлений тієї суцільності релігійного настрою, що така характерна для лірики молодого Блока. Обидва циклі (більш „гімнів Марії“ в Тичини нема) зв'язані з подіями на Україні: „Скорбна Мати“ — з зовнішніми їх виявами (громадянська війна), „Мадонно моя“ — з внутрішніми кризами, ними викликаними. І хоч цілком зводити релігійні елементи обох циклів до алегорії — значить спрощувати їхню ідеологічну суть, але деяка алегоричність постаті Марії в цих поезіях наявна. А в Блоківських „Стихах о Прекрасной Даме“ ніякого зв'язку з політичними подіями того часу нема і взагалі містичність цілої творчості Блока й релігійність багатьох її сторінок — факт безсумнівний, тим часом, як містичність і тим паче релігійність молодого Тичини може бути визнана тільки з певними застереженнями. Тичина — синтетик, для якого все-світ — „Космічний оркестр“ (хоч у партитурі для цього оркестру чимало дисонансів, чого часто не помічають, коли пишуть про Тичину), Блок — цілком аналітик і дуаліст, через усю творчість якого лейтмотивом проходить антитеза „здесь — там“. Таким чином у „вихідних точках“ Тичини й Блока куди більше відмінного, ніж подібного; але й прийшли обидва поети не до однакових позицій. Блокові довелося в Росії розпочати Жовтневу поезію, але для нього самого Жовтень був прологом до містичного перетворення всесвіту, одним із актів апокаліптичної дії. Що Блок цілком і без вагань сприйняв Жовтень — це безперечний факт, але історична правда вимагає визнати, що він не знав, що він сприймає, й що комуністичне суспільство („земний рай“) в майбутньому й тим паче шлях до нього через утворення класової держави поет навряд чи сприйняв би. Це стверджується й мовчанням Блока після того, як він написав „Дванадцять“ і „Скифы“. Тичина не відразу сприйняв Жовтень, але сприйняв він саме комуністичне майбутнє й в ім'я його класову державу в сучасному. Ніхто, здається, з критиків усіх відтінків не звернув уваги на відсутність яскраво-соціальних моментів у „Дванадцяти“: „буржуї“ (испанский Блоків мішанин) там є, але протиставляється йому не робітник і не селянин: робити революцію ..., ідуть без імени святого все дванадцять — в даль“, і ці дванадцять, як це цілком ясно з контексту, — в уявленні Блока люмпенпролетарі, декласований, може й карний елемент („На спину б надо бубновый туз“). А в Тичини „Ідуть, ідуть р о б і т н и к и в е-се-ло-во ходою“.

Отже, ідеологічна путь російського й українського поетів, поза поверховими аналогіями, має вельми мало спільного. Але небагато спільного й у рисах їхнього стилю. Щоправда, однакове в них головне стилістичне наста-

овлення: й для Тичини й для Блока діє Верленове правило: „De la musique avant toute chose“, але конкретне звучання „музики“ в них зовсім не однакове. Ми не кажемо вже, що ефект „музичності“ в Блока досягається високою організацією ритмомелодійного боку поезій і навмисною неясністю, міліяністю семантики, в той час, як Тичині, поруч із цими загальними для всіх поетів „музичного типу“ засобами, властиві й інші, специфічні для нього й, мабуть, невідомі ліриці російських символістів, але й сама „організація ритмомелодійного боку“ відбувається в Блока й у Тичини не однакою способом. Блоківський „дольник“ у його чистому вигляді (однакова кількість метричних наголосів у кожному рядку при неоднаковій кількості складів поміж наголосами), зовсім невідомий „Соняшним Кларнетам; всі поезії цієї книжки писані або клясичними метрами (зустрічаються всі, крім дактилю), або верлібром („У собор II“, „Настелі I—IV“, „Золотий гомін“), завжди неримованим (рима з'являється в ньому де-не-де, епізодично); кілька поезій, що їх не можна залічити до писаних точним метром, не підходять і під визначення дольника („Арфами, арфами“ складається з рядків, що належать різним метрам, але кожен окремий рядок — метричний; „З кохання плакав я“ писано ямбом, але четвертий рядок кожного катрена — хорейчний; знов таки чергування розмірів; „По блакитному степу“ писане хоресом, має в паристих рядках катренів павзу на другій стопі: „Вороний вітер“, „Громова хмара“, „А в селі голод“, „Без хреста; ворон“ (— — — V — —)); сама наявність цієї павзи в дводольному розмірі й її фіксованість надає цьому ритмічному хорові зовсім не дольникового характеру; нарешті „Ходять по квітах“ (різностопний ямб із хоріямбічними ходами й окремими хорейчними рядками); „Дума про грех вітрів“ стилізує ритм козацької думи; з другого боку, складність Тичининої строфіки, що відіграє величезну роль в утворенні „музичності“ (про це нам ще доведеться говорити) не знаходить собі аналогії в поезії Блока, де переважає катрен.

Коли вже шукати в російському символізмі джерел Тичининої ритмомелодики, то більш підстав згадати буде Бальмонта, якого Тичина часом нагадує любов'ю до багатостопових рядків (сьомистопових — „Закучерявидися хмари“, „Ще пташки“, восьмистопових — „Арфами, арфами“) й чергуванням рядків довгих і коротких, до внутрішньої рими; такі алітерації, як „Тінь там тоне, тінь там десь“, або „Хмари хмарять хвилі, Сумно, сам я, світлий сон“ знов таки подібні до Бальмонтівських. Вплив Бальмонта й мав місце, але як побачимо далі, не є безпосередній.

Щождо словесної тканини Тичининої поезії, то тут між Тичиною й російським символізмом у його цілому ми знайдемо ще менш спільного. Різниця виникає з того ідеологічного настановлення російських символістів, що його не було в Тичини доби „Соняшних кларнетів“. Маємо на увазі філософічність російського символізму. Не тільки поети-ерудити, як Вяч. Іванов та Брюсов, не тільки Белий і Блок, що їх поезії не можна до кінця зрозуміти не ознайомившись із філософією Вол. Соловйова, але навіть легковажніший Бальмонт, багато поезій якого здаються програмово-ніцшеанським, свідчать своєю творчістю про цю філософічність. Ця ідеологічна риса відбивалася в першу чергу на лексиці символістів, не так збагачуючи її на філософські терміни, як роблячи її абстрактною. Щоправда, цю абстрактність символістичної лексики часто перебільшували критики, але, в усякім разі, наявність значної кількості слів без точного предметового значення — факт для російського символізму безперечний. Тичинина ж лексика в „Соняшних Кларнетах“ досить конкретна, та й філософських мотивів, що обумовлюють абстрактність лексики в російських символістів, „Соняшні Кларнети“ не знають: єдиний філософічний вірш на всю збірку — початковий („Не Зевс, не Пан“).

Пізніші філософічні мотиви з'являються в творчості Тичини — але вже не символістичного характеру.

Отже, ні елементи психоідеології, ні ритмомелодійний лад віршу, ані лексика не дають підстав для зближення Тичини з Блоком. Єдина стилістична риса дійсно спільна цим двом поетам — часте вживання обома слухових образів, переважно зв'язаних із музикою або співом. Це вже й констатували критики: для Блока — К. Чуковський („Александр Блок, как человек и поэт“), для Тичини — проф. О. І. Білецький („Двадцять років нової української лірики“), Ю. Меженко та інші, у яких наведені відповідні приклади (нагадаємо: — Тичина: „Горить — тремтить ріка, як музика“, „Де згучала рана“, „І згучить земля, як орган“; Блок: „И пело платье в луче“). Ці слухові образи й у Тичини й у Блока — один із засобів, що реалізують „музичність“ і тому їх треба вважати за важливу рису для характеристики обох поетів; тут можна припустити дійсний вплив Блока на Тичину. Але з другого боку слід зауважити, що поперше „музичні образи“ в Блока мають переважно „вокальний“ характер, а в Тичини — переважно „інструментальний“, подруге, був український поет, нині забутий (що нам про нього ще доведеться згадати), творчості якого властиві „музичні образи“ й який міг теж вплинути цією сторінкою своєї творчості на Тичину. Поза цим залишається подібність окремих висловів, яку хто хоче нехай пояснює впливом (напр. „Гаптує дівчина й ридає — Чи то ж шиття? Червоним, чорним вишиває Мені життя“ нагадує „Спляши, цыганка, жизнь мою“); ми воліємо в тих випадках, коли можна казати про цілу стилістичну систему поета, не надавати ваги окремим цитатним збігам. Аджеж так можна знайти дещо подібне й у Тичини й Надсона („Од всіх своїх нервів у степ посилаю — поете, устань“ — „Пора! Явись, пророк. Всей силою печали, Всей силою любви взываю я к тебе“), але гадаємо, що ніхто не казатиме „всерйоз“, про вплив Надсона на Тичину.

II

Коли впливом Блока (та й усього російського символізму) можна пояснити тільки окремі стилістичні риси Тичини, то які ж інші джерела має Тичинина творчість? Відповідь на це запитання зв'язана з частковим переглядом одного загальноприйнятого погляду на Тичину. Всі, здається, критики наші вважали Тичину за цілковитого новатора. Взагалі термін „новатор“ має умовний характер; абсолютно нового в поезії бути не може вже тому, що поети примушені користуватися старою мовою з її законами, що їх змінювати можна тільки в певних межах. Умовно ми зовемо „новатором“ письменника, що не має помітних зв'язків із попередньою літературною добою — в межах даного мовного середовища й даної жанрової категорії. Безперечно, в „Соняшних Кларнетах“ Тичина дає багато нового, невідомого досі українській ліриці, але зв'язок цієї книжки із попередньою добою української поезії, з т. зв. „модернізмом“ — тісніший, ніж звичайно прийнято думати. Поети „українського модерну“ — Вороний, Чупринка, Олесь, навіть Філянський не були символістами в європейському чи російському значенні цього слова; Тичина „Соняшних Кларнетів“ — безперечно символіст і в цьому відношенні новатор. Але низка „матеріальних“ традицій зв'язує його з „пресимволістами“ — поетами „модерну“. „Нове“ в Тичини — його символістична система семантики, символістична метода оперування з лексичним матеріалом — сенсорний наголос не на окремому слові, а на словосполученні, не на точних значеннях слів, а на відтінках, настановлення на позасвідомі елементи слова, на синопітичні уявлення (психофізіологічний зв'язок між враженнями зоровими й слуховими, та між цими враженнями й певними психічними станами) — одним словом, намагання поширити комунікаційні можливості людської мови, зробити

її здатною до „вираження невыразимого“; „старе“ — лексичний матеріал сам по собі, словник, що свідчить про певну залежність від попередньої епохи. Таке саме співвідношення „старого“ й „нового“ маємо й у галузі Тичининої ритмомелодики; тут Тичина (мова йде лише про „Соняшні Кларнети“) не дав принципово нового ні в галузі метрики (у протилежність Блокові), ані в галузі словесної інструментації (де він мав такого сильного попередника, як М. Філянський з його надзвичайною сонорністю віршу), але, користуючись уже виробленими схемами, наситив їх новим музичним змістом, почасти за допомогою „омузикалення“ семантики, почасти за допомогою тієї специфічної „тичиніанської“ музичності, про яку нам ще доведеться говорити окремо.

Мова йде саме про реформування, використання в якомусь новому пляні цілої стилістичної системи українського модерну, а не про персональний вплив його представників на Тичину. Звичайно, й такий вплив був. Слідів Олесея в Тичининій творчості можна знайти чимало. Одна з ранніх, очевидно, поезій „С.К.“ — „Хор лісових дзвіночків“:

Ми дзвіночки,
Лісові дзвіночки,
Славим день.
Ми співаєм,
Дзвonom зустрічаєм:
День.
День.

могла бути просто написана Олесем в одну з його щасливих хвилин; тут ми знаходимо навіть „Сни розкішні“, без яких не могла стояти жодна модерністична збірка на Україні.

Кілька поезій, навіть вельми складних психологічно і формально (напр., „Закучерявилися хмари“, „Я стою на кручі“), являють собою ніби варіації на Олесеву тему „З журбою радість обнялась“: такі вислови в них, як „З душі моєї — мов лілеї — Ростуть прекрасні — ясні, ясні — З душі моєї смутки, жалі мов квітоньки ростуть“, „І сміх, і дзвони, й радість тепла. Цвіте веселка дум... Сум серце тисне: — сонце! пісне! — В душі я ставлю світлий парус, бо в мене в серці сум“. „Сум росте мов колос: З піснею про сонце — Сумно, сам я, світлий сон“... поєднують мотиви „світлого сну“ й „суму“, „смуток“ й „сміху“ — „журби“ й „радісти“. (А проте, як ускладнилася й поглибилася, „сублімувалася“ в творчості Тичини проста Олесева схема). Олесь впливав на Тичину не тільки як представник „чистої поезії“, але й як поет громадянський: „Дума про трьох вітрів“ написана в типовій Олесівській манері — алегоризувати явища природи з метою передавання певних політичних тверджень (що алегоризацію в нас іноді неправильно вважали за символізм; звичайно й „Дума про трьох вітрів“ — алегоричний, а не символічний твір). Такий вплив навіть не обмежується на „Соняшних Кларнетах“ — „Три сини“ („Приїхало до матері да три сини“) з „Вітру з України“ побудоване за тією самою алегоричною схемою (і великою мірою за допомогою аналогічних художніх засобів), що й Олесеве „Ой, була на світі та удівонька“. На вплив Миколи Вороного цілком переконливо вказав проф. О. І. Білецький в своїй статті про цього автора („Червоний Шлях“, 1929, № 1, — О. І. Білецький: „Микола Вороний“ (ст. 17); в галузі семантики цей вплив має, як зазначає й О. І. Білецький, „суто зовнішній“ характер, себто обмежується на окремих висловах; органічними індивідуальними рисами своєї семантики Вороний, — що стояв трохи осторонь головного річиза модернізму — на Тичину не вплинув. Далі, слід назвати Михайла Жук, в якого ми зустрічаємося з зародками однієї з найважливіших рис Тичининої стилістики — вживання специфічно-музичних образів (Жук і є той забутий

нині поет, про якого ми згадали вище), та й серед зорових образів Жука деякі знайшли собі аналогію чи розвиток у поезії Тичини¹⁾. З галицьких модерністів — „молодомузиців“ варто окремо згадати Василя Пачовського; його досконале володіння засобами „словесної інструментації“ й бездоганно витримана складна строфіка (риса, властива багатьом представникам „українського модерну“, але в Пачовського розвинена найдужче), здається нам, не залишилися без впливу на відповідні боки Тичининої ритмомелодики.

Звичайно, крім згаданих чимало й інших поетів модерністичної генерації могли робити вплив на Тичину окремими рисами свого художнього обличчя або окремими висловами.

Але, як ми вже казали, не в цих індивідуальних впливах суть проблеми. В поезіях „Соняшних Кларнетів“ є багато такого, що зв'язує їх не з тим чи іншим окремим поетом доби „модернізму“, а з тим спільним, груповим, що в цих поетів було. Перш за все, Тичина бере в спадщину естетичні норми „модернізму“, навіть не змінюючи їх істотно, а тільки обчислюючи їх від зайвих „красивостей“. Відомої фрази Вільє-де-Ліль Адана „l'amour du beau est l'horreur du joli“, як і фрази В. Гюго „Le laid c'est le beau“ Тичина не міг би повторити: він підносить „joli“ до рівня справжнього „beau“, але ніяк не цурається цього „joli“ й не протиставляє йому „laid“. Епітети, порівняння „Соняшних Кларнетів“ дають повну змогу встановити, що їх автор вважає за зразок прекрасного: „Недуже серце моє, серце мов лебідь той ячить“, — „Ростуть прекрасні... смутки, жалі мов квітоньки ростуть“, „Гаї шумлять — я слухаю, Хмарки біжать — милуюся“, „Купаючи мене, мов ластівку“, „Під тихий шепіт трав голублячий“, „Сизокрилою голубкою“, „Ясний цвіт-первоцвіт“, „Золоті верхів'я“, „Подивилась ясно, — заспівали скрипки“, „Обсипалась душа твоя — (Вранішня вишня...)\", „В моїм серці і бурі і грози Й рокотання — ридання бандур“, „І слухає мій сум природа. Люба. Щира“, „Плили хмарини, немов перлини“, Отже, — любя щира природа в її цілому й деталях: гаї, хмарки, тихий шепіт трав, сонце, квітоньки; час розквіту природи — весна, з якою порівнює дівчина; цвіт-первоцвіт, яблуна й вишня у цвіту; лебідь, ластівка, сизокрила голубка, ясний сокіл; золото, шовк, перлини, самодівці, скрипки, ридання бандур, рідна пісня — та безпосередня, стверджена даними зовнішніх зміслів і вікових художніх традицій краса, від якої рішуче відмовжувалася пізніша генерація російського естетизму (футуризм, акмеїзм) і до якої в усякому разі обережно підходили російські символісти. Цю естетику створив, звичайно, не український модерн: почасти вона в природі речей (естетизувати можна все, але одні речі легше підпадають естетизації, інші важче; звичайно, троянду естетизувати легше, ніж будяк), почасти виникла ще в стародавні часи. Але український „модерн“ майже ввесь — у межах цієї естетики, й для нас важливіше те, що Тичина прилягас до естетичних традицій попередньої мистецької генерації, не рве з ними; в цьому відношенні він не революціонер і не новатор (кажемо виключно про „Соняшні Кларнети“²⁾) В пізніших поезіях „С.К.“, позначених війною та революцією,

¹⁾ Цитат не наводимо, бо присвятили Жукові окрему працю, в якій намагасмося „воскресити“ цього несправедливо занедбаного поета, може першого українського лірика з дійсно символістичним настановленням; вплив Жука на Тичину в цій статті має бути розглянений докладніше. М. Ст.

²⁾ Звичайно, цього не слід розуміти так, що Тичина просто повторював готові естетичні канони, не вносячи в них нічого індивідуального. Індивідуальне виявлялося вже в „неприятти“ певних елементів модерністичного естетичного канону. Так, місяць, без якого не можна уявити собі Олеся, відсутній у Тичині; в „Соняшних Кларнетах“ (текст „Поезій“) він згадується один раз — і то не в пейзажній поезії: „Не місяць і не зорі, І дніги мов не дішло“ („Скорбна мати“); в наступних збірках місяць коли й згадується,

з'являються елементи бридкого, потворного („Каліки. Повзають, гугнявлять, руки простягають (О, які скорчені пальці)“, але це не руйнує естетичної системи. Визнання певних явищ за прекрасні логічно приводить до визнання протилежних явищ за бридкі, й наявність мінусів поруч із плюсами залишає плюси незмінними. Руїнація („деструкція“) естетики починається аж тоді, коли плюс і мінус міняються місцями, коли те, що визнавалося за гарне, сполучається з бридким і таким чином естетично знецінюється, „деестетизується“ (це характерно для Маяковського), або, навпаки, те, що визнає було за бридке, робиться предметом естетичного замилювання (Бодлер, почасти Бальмонт). Такої естетичної переоцінки Тичина „Соняшних Кларнетів“ не знає.

Спільна з модернізмом естетична система великою мірою обумовлює й спільність тематики. Тут Тичина, по суті, позбавлений навіть тих зовнішніх символістичних прикмет, що були в деякого з модерністів: урбанізму (Вороний), салюнових тем (Чупринка), декларування естетизму й індивідуалізму (що зустрічалось у багатьох поетів модерністичної генерації), контрасту між прагненням до аскетизму й владою похоті (Пачовський); „Соняшні Кларнети“ тематично зв'язані навіть не з усім „модерном“, а тільки з Філянським — найоригінальнішим із усіх, але майже позбавленим зовнішніх ознак модернізму, безперечним новатором, що здійснював своє новаторство шляхом свідомого архаїзму — та з Олесем, по суті одним з найконсервативніших поетів групи (маю на увазі тільки Олеся — автора дрібних ліричних поезій). Тематично переважну частину поезій „С.К.“ можна звести до двох основних мотивів: кохання й природи. Любовні мотиви Тичининої лірики — поза будь-яким символістичним зафарбленням, його кохана ніколи не набуває рис надприродної істоти; антитези між Афродітою Пандемос і Афродітою Гранією, натяки на яку ми зустрічаємо ще в Неприцького-Грановського (вірш „Ти не моя“), яку розробляв Рильський в книзі „Під осінніми зорями“), цикль „Беатриче й Гетера“), що писалась одночасно з „Соняшними Кларнетами“ — поезія Тичини не знає. Від любовної лірики Олесівського типу лірика Тичини різниться надзвичайним багатством асоціацій між життям природи й життям серця (в Олеся ці асоціації здебільша зводилися до схематичного алегоризму — як у поезіях: „Нарцис, закоханий в лілею“), але основний характер самих любовних почувань — той самий, що в Олеся, безпосередній, не ускладнений рефлексіями, без криз, сумнівів, „надрывов“, без екстазів, „взбунтованішої плоти“, без побожного асексуального замилювання... Тут Тичина ще дальший від попередніх і сучасних його першій книжці течій російської поезії, ніж більша частина українських модерністів, які, принаймні, намагалися „модернізувати“ свої любовні мотиви. В сфері змалювання природи Тичина виявляє меншу залежність від „модерну“, бо в більшості випадків його пейзажі тісно зв'язані з внутрішніми переживаннями, з тими поза-свідомими психічними станами, що для їх передання модерністам якраз бракувало засобів. Тут єдиний український попередник і вчитель Тичини — Микола Філянський, що на його впливі нам ще доведеться зупинитися окремо.

то або в плані стилізації („Та світи ж ти їм дорогу, Ясен місяць угорі“), або в плані учуднення „деестетизації“, коли так можна висловитися. („Гюпцем круг неї лисий місяць Беззубо дивиться в монокль“). Цією відсутністю місяця Тичина нагадує Філянського, але різниться від нього нелюбов'ю до нічних пейзажів: перевага дня, сонця в автора „Соняшних Кларнетів“ наочна — назва книжки не випадкова. Описовий нічний пейзаж у „С. К.“ зустрічається тільки один раз — у „Золотім Гомоні“: „у ночі як Чумацький Шлях срібlistу куряву простеле...“, та ще в „Пастелях“ (IV) є антропоморфний образ ночі. І характерно, що єдиний на протязі „Соняшних Кларнетів“ відступ від вказаної естетики стосується як раз до ночі: „украинская ночь“, прославлена ще від Голя, „лічка — чарівничка“ поетів модерну — обернулася в Тичини на стару, хвору бабусю. М. Ст.

Суто - описові пейзажні поезії не часті на сторінках „С.К.“ („Іще пташки“, один із шедеврів збірки, 4 „Пастелі“, 4 поезії циклу „Енгармонійне“) й очевидно належать до пізнішого періоду, в них — особливо в „Пастелях“ і „Енгармонійному“ — почувається певне стилістичне зрушення¹⁾. Прикмети цих поезій — антропоморфізований, психологізований характер пейзажу — добре відомі українському модернові; але треба відмітити, що Тичина не тільки надзвичайно ускладнює прості засоби пейзажного малювання, властиві „хатяньській“ генерації, але й істотно змінює саме ставлення до природи: й антропоморфізація й психологізація, напр., в Олеся здебільша — або виникала в наслідок стилізування народної творчості (як це зауважив уже проф. О. І. Білецький), або мала алегоричний характер, в Тичини вона результат бажання збагнути таємниці життя природи. Останній головний й пояснюється ускладнення: алегорія добирає тільки ті риси в описуваному предметі (в даному разі — в природі), що потрібні їй для обґрунтування певного висновку, але ставлення до природи, як до організму, що посідає „душу, свободу, любовь и язык“, вимагає вдумливого, дбайливого спостереження всіх складних виявів цієї душі, цієї мови. Кажучи про попередників Тичини в галузі „психологізованого пейзажу“, знов таки треба згадати М. Філянського й — у меншій мірі — Михайла Жука. Але які б зміни не вніс Тичина в засоби пейзажного змалювання, все ж сама наявність пейзажу (та ще й типово - українського, з усіма канонізованими подробицями, як вишні, верби, тополі, гаї) й обов'язковість пейзажного оформлення для кожної поезії (в „С.К.“ цього оформлення не мають тільки: вступний філософський вірш „Не Зеве, не Пан“ та деякі з віршів на громадянські теми) знов - таки прилучають першу Тичинину збірку до традицій попередньої генерації. Крім любовних і пейзажних в „С.К.“ — ще кілька поезій на теми, зв'язані з революцією й громадянською війною. Звичайно, дивно було б ці теми з'ясувати якиминьбудь літературними традиціями, проте, розходження з поетами модернізму й тут нема. Конкретний зміст „Золотого гомону“, „Одчиняйте двері“, „По блакитному ступу“ і ін. — підказаний певними подіями і ні від яких письменницьких впливів не залежить, але жанр цих поезій — „громадянська лірика“ — передбачався практикою „модерністів“, не вважаючи на де (які та й то нерішучі) висловлювання проти цього жанру. Звичайно, є в „С.К.“ й поезії, що їх мотиви невідомі або нетипові для укр. „модерну“, напр. початкова поезія „Не Зеве, не Пан“... (філософічного характеру), або поезії „Закучерявилися хмари“, „Я стою на кручі“, „Гаптує дівчина“, що передають ті невловні, складні й мінливі настрої, що їх не можна назвати й висловити звичайною мовою. Такі настрої, як і філософічні мотиви, характерні для справжнього символізму: тут ми вже не спостерігаємо зв'язку з модерністични-

¹⁾ Поезії „Соняшних Кларнетів“ не датовано, й ми не маємо певних відомостей про час й послідовність їх написання. Тогочасні періодичні видання не можуть установити їх хронології - тому, що частину поезій „С.К.“ писано в ті часи, коли української преси в Росії не існувало, й надруковано аж тоді, коли з'явилася змога друкувати українські твори, — отже, час їх надрукування може бути відокремлений від часу написання двома - трьома роками. Але й незалежно від фактичних відомостей, можна робити досить імовірні припущення про час написання поезій „С.К.“. Vegr's lidre, ускладнення образного мислення, спрощення строфи, що часом приводить до повного її зникнення - риси, властиві пізнішим поезіям „С.К.“; ці риси пояснюються частково далішим розвитком, частково деструкцією формальних ознак, властивих раннім поезіям збірки. До таких пізніших поезій ми відносимо „Пастелі“, „Енгармонійне“, „У собор“, „Ходять по квітах“, про поезії, зв'язані з початком революції ми не кажемо, бо сама тематика встановлює час їхнього написання; з них „Золотий Гомін“ має ті самі ознаки стилістичного зрушення, що й згадані вище твори. Це зрушення має частковий характер і ще не утворює нового етапу в творчості Тичини, але свідчить про близькість такого етапу, що дійсно й розпочався на сторінках „Плуги“. М. Ст.

ми традиціями, але поезій поза цим зв'язком небагато, й не ними визначається тематичне обличчя „С.К.“.

Досі ми зупинялися на, так би мовити, пасивному зв'язку поезиї „С.К.“ з поетикою „українського модерну“: естетика й тематика „С.К.“ не суперечать тематиці модерністів, не рвуть з їхніми традиціями. Але крім станні Тичиною лексикі модерністів. Цю лексику не можна назвати ні особливо багатою, ні особливо близькою до народної мови, але вона має специфічні риси, невідомі іншим літературам на тому самому щаблі поетичного розвитку. Ці риси з особливою чіткістю виявилися в Олеся та його „плеяди“ (Неприцький - Грановський, Хр. Алчевська та інші.), почасти в Чупринки, але тут вони змішані з іншими лексичними елементами — „європейського“ походження; ще більше „європеїзована“ мова Вороного, зовсім відмінна від Олесевої лексики Філянського, урочиста, важкувата, навмисно-архаїчна. Своєрідність модерністичної лексики визначається: поперше вживанням переважно тих пейзажних, орнаментальних і портретних ознак, що відповідають географічному й етнографічному характерові України (це стосується як до безпосереднього вживання цих ознак, так і метафоричного й взагалі тропастичного, що для характеристики стилю важливіші), подруге, широким використанням типових для української мови (почасти навіть ідіоматичних) здрібнених форм речивників, прикметників, прислівників, інфінітивів тощо. Одним словом, лексична своєрідність укр. модерну зводиться до систематичного вживання *couleur local*у, семасіологічного й морфологічного. Ця властивість безперечно зв'язана з до - модерністичними традиціями, починаючи від усної лірики („народної пісні“) й первісної її стилізації, але безпосередній, цілком обумовлений місцевою тематикою *couleur locale* усної лірики модерністи піднесли в художній принцип.

Зводити лексичний склад „С.К.“ до використання модерністичного часу, звичайно, було б помилкою. Вже наявність багатьох неологізмів¹⁾ свідчить про існування кідькох джерел Тичининої лексики. Але нам здається безперечним, що основний лексичний стрижень „С.К.“ модерністичного

¹⁾ Ці неологізми, що їх Тичина вельми охоче вживав в своїх поезіях, являють собою дуже цікавий історично - літературний факт, бо вказують, що Тичині вже в „С.К.“ не чужі були деякі постсимволістичні тенденції. Неологізми „С.К.“ та почасти й „Плугу“ мають однаковий характер: не здебільша дієслова чи дієприкметники, рідше прикметники та прислівники, утворені від речивників за допомогою відповідних суфіксів і флексій: „І я весні: *акорділись* планети“, „Не дивися так привітно, *яблуневоцвітно*“, „Не милуй мене шовково, Ясно - соколов“, Вірю *омоформно*“, Сню *волосожарно*“, „Розпрозорилась озера“, „Трояндий“ „У житах злотистих, *спрінколосоковит*“, „Біль серце *опромінює*“, „Тверезить земля“, „Омарсельзені світи“, „А справжня муза *немузена*“ (в „Вітрі з України“ ще більше неологізмів, почасти того самого типу, але здебільша інших типів, складніших). Неологізми в цілому нехарактерні для символізму, хоч і не заперечуються його поетикою; найбільш властиві вони, як стилістична прикмета, а не випадкове явище, його поетикою; найбільш властиві вони, як стилістичні неологізми часом вельми нагадують Северянські *футуризм*ові. І дійсно, наведені неологізми часом вельми нагадують Северянські (особливо такі, як „Омарсельзені світи“, „Муза немужена“). Але ціла стилістична система українського лірика занадто далека від такої системи петербурзького „короля поетів“, що й робить малоправдоподібним припущення про вплив Северяніна на Тичину. Важко покищо (с.т. кажучи про „С.К.“), казати про вплив московського кубо - футуризму, зокрема Маяковського, бо естетичні та ритмічні норми „С.К.“ і кубо - футуризмів не те, що відмінні — цілком протилежні, але далі, коли Тичина вступив у деструктивний період своєї творчості, нам ще доведеться торнутися цього впливу. Справа ускладняється тим, що такого самого типу неологізми зустрічалися в українському поеті Павла Савченка (кн. „Мій сміх, мого задума“), на підставі чого хтось із „хатнянських“ критиків навіть залічив його до епо - футуристів. Але говорити про вплив Павла Савченка на Тичину, як це не спокусливо, ми побоюємося, бо видана десь на провінції книжка Павла Савченка була вельми маловідома, й Тичина легко міг її не знати в ті часи.

Отже, питання про джерело Тичининих неологізмів не можна вважати за розв'язане, але воно ставить проблему відношення молодого Тичини до футуризму. М. Ст.

походження, що лексична система поетів модерну підпала в Тичини тільки частковим доповненням і урізком, але не кардинальній зміні. Констатована нами спільність — у головних рисах — естетики й тематики модерністів із естетикою й тематикою „С.К.“ не могла не виявитися в лексичі, бо „естетика“ й „тематика“ (які „Ідеологія“) творів, не виявлені в лексичі, є фікція, наслідок вигадливості критиків, а не об'єктивні риси, властиві творам; і дійсно, в наведених вище цитатах ми можемо налічити силу слів, характерних для лірики модерну, себто лексична залежність Тичини від цієї лірики почасті вже доведена. Той, хто сприйме тополі, верби, гаї, вишні тощо в „Соняшних Кларнетах“ тільки, як безпосередній відбиток реального українського пейзажу, той недоцінить значення суто-літературного фактора. Для північної частини України (Чернігівщина, де виріс Тичина, околиці Києва) береза не менш характерна, ніж верба й тополя; в далішніх книжках Тичини ми зустрінемося з березою: „Тільки берези смутилися“, „А в шумі тім у про-світ десь берези хвартушок“. Але в „С.К.“ берези нема, бо це дерево не передбачалося традиціями „модерну“, що до них примикав у ті часи Тичина. Та крім вищенаведених прикладів, які хоч частково можуть бути з'ясовані властивостями позасловесного матеріалу, наведемо такі, що свідчать уже про сутовербальну, словарну традицію: „З душі моєї смутки, жалі мов-к в і-тоньки ростуть (типова здрібніла форма), „Я хочу знову — ч о р н о б р о в у“, „Гнівню б р і в о н ь к и зламалися“, „Встали мати, встали й татко: „Д е л а с т о в е н я т к о“, „Над житами — йде з медами Хилити к е л е х а м и“ (одне з найулюбленіших слів модерністичної поезії). Звичайно, не всі елементи модерністичної лексичи перейняті від Тичини: нема в нього майже зовсім чужомовних „вишуканих“ слів, що приваблювали своїм „екзотичним“ звучанням, як нема й „екзотичних“ власних імен; сильно зменшена кількість емоціональних прикметників, що висловлюють захоплення тим речівником, до якого стосується (або відразу до нього), але позбавлені конкретного змісту — такі прикметники були вельми характерні для стилістики модерністів; Тичина, хоч і не відмовляється від них остаточно, але значно обмежує їх вживання (приклади: „Це рання осінь шле цілунок. Такий ч у д о в и й і та сумний“ й уже наведені „Сни розкішні“). Звичайно, в лексичі Тичини є й елементи, зовсім невідомі поетам укрмодерну, але варто порівняти словарний склад „С.К.“ із таким самим складом якоїнебудь одночасної збірки, що орієнтувалася на російську поезію (напр. „Під осінніми зорями“ Рильського), щоб відчутти лексичну близькість молодого Тичини до його українських попередників.

Крім лексичи наявність безпосереднього зв'язку Тичини з модерністичною генерацією укр. поетів дає себе відчутти в с т р о ф і ц і „С.К.“. Тут авторитетно може спасти на думку Г. Чупринка.

В формуванні Тичининою ритмомелодики Чупринка винний менш за всіх (питання про вплив Чупринки на Тичину поза строфікою ми тут не торкатимемося). Для Чупринки характерна „строфічна анархія“, чергування різноманітних строфічних форм, не нормоване ніяким принципом, ніякою послідовністю; тимчасом строфіка Тичини надзвичайно суворо додержується певних норм. Для „неозброєного ока“ (себто для безпосереднього, що не супроводиться аналізою, читання), проте, може здатися, що Тичині теж властива строфічна анархія, бо строфа його вельми складна й одразу можна не помітити, що чергування рядків і рим у Тичини відбувається за суворими законам, але це так. З 41 поезій „С.К.“ (вважаючи циклі „Енгармонійне“, „Пастелі“ і „Скорбна мати“ за 4 поезії кожний, а „У собор“ — за 2 поезії) 6 поезій — астрофічні (себто не мають зовсім рим, або рима з'являється в них епізодично, а чергування кінцівок відбувається поза будь-яким порядком), 2 — мають безсистемне чергування рим, 1 складається з двох трирядкових строф, 10 пи-

1

a

b

c

c

[b]

b

d

d

2

[d] 2)

2) Латинські літери, що стоять після схеми рядків, визначають кінцеві рими, отже, рядки, наприкінці яких стоять однакові літери, зв'язані між собою римами, а рядки, наприкінці яких зовсім не стоїть літер, залишаються неримованими. Літери над рядками визначають внутрішні рими. Літери в квадратних дужках вказують на особливий римувальний засіб: римування чоловічої рими з дактилічною (весна - за-

Вся поезія складається з двох таких „великих строф“ (власне, кожна з них своєю чергою складається з двох однакових частей, але поперше, ці часті зв'язані між собою римою (в), подруге, вони не зовсім однакові щодо чергування рим — другий рядок першої частини несе внутрішню риму (а), другий рядок другої частини не має її: таким чином правильніш буде за строфу вважати сукупність цих двох частей), абсолютно totoжних метрично й строфічно; (навіть така другорядна деталь, як внутрішня рима(а), що ми про неї згадали в попередніх дужках, є в другій „великій строфі“ там, де вона є в першій, і відсутня там, де відсутня в першій). Відзначений цифрою 1 „рефрен“ першої частини першої строфи поезії цілком повторюється в першій частині другої строфи; „рефрен“ другої частини першої строфи повторюється в другій частині другої строфи не цілком, а тільки двома останніми рядками, чому тільки ці рядки й відзначені цифрою 2. До схеми цієї поезії, яка складається таким чином з чотирьох однакових частей, що з них римою зв'язані 1 і 2, 3 і 4, а повторюванням „рефрену“ (й найвищою на певному місці внутрішньої рими) 1 і 3, 2 і 4, — нам ще доведеться повернутися в зв'язку з проблемою „музичності“ в Тичини.

Але така висока організація строфіки в Тичини не є несподівана для української поезії. Поети „модерну“, як наддніпрянські („хатяни“), так і галицькі („Молодомузці“) пильно культивували свою строфіку й досягали в цьому культивуванні вельми помітних результатів. Цілком можна говорити, що строфіка розвивалася в цих поетів переважно перед усіма іншими елементами поетичної форми; тут — і тільки тут — українські модерністи не тільки досягли технічного рівня російських символістів, але й перевищили цей рівень. І цікаво, що складність строфіки — риса, властива не тільки „метрам“ модернізму, але й рядовим представникам. З „метрів“ особливо відзначаються складністю строфіки „Молодомузці“ (перш за все Пачовський, потім Карманський) і Микола Вороной, що його строфічні засоби докладно характеризує проф. О. І. Білецький („Микола Вороной“, „Ч. III.“ 1929, № 1 Ст. 170). З цієї характеристики зробленої, вельми досвідченим і спостережливим літературознавцем, можна бачити, що строфіка Вороного визначається майже тими самими рисами, що ми їх констатували в строфіці „С.К.“ Але пояснювати властивості Тичининою строфіки персональним впливом Вороного, як і впливом поетів „Молодої Музи“ буде спрощенням проблеми, бо прагнення до строфічної досконалості — спільна риса цілої поетичної генерації. Поруч із загально-відомими іменами Вороного, Карманського, Пачовського можна згадати імена Христі Алчевської, Б. Чернявського, А. Шабленка, Олени Журливої, Миколи Коваленка, Віталія Самійленка, Ол. Маричака (галичанин) та інших поетів, що з них певну частину тепер мало хто й пам'ятає: в усіх згаданих авторів зустрічаємо ми складні строфічні форми, вживані то випадково, то послідовно, але найбільш цим відзначаються Петро Стах (С. Черкасенко) та Ол. Неприцький - Грановський. В творчості зазначених поетів (не лише двох останніх, але в більшій чи меншій мірі усіх) ми зустрічаємо й складну систему чергування рим, що для свого застосування вимагає трьох, іноді і чотирьох різних літер, і чергування рядків довгих та коротких і фіксовану внутрішню риму, іноді навіть потрійну, й рядки в складній римованій строфі, що залишаються неримованими, й повторювання частей рядків — словом всі чи майже всі зовнішні прикмети Тичининою стро-

пашна - закосичена, бій - вогневий - перломутровий); закінчення останніх слів в обох рядках суголосні з закінченням перших двох, але наголос перенесено на два склади назад. Це дає вельми своєрідний фонетичний ефект, що його в ще чіткішій формі Тичина ужив у поезії „Вітер“ цикло „Епгармонійне“ („Птах - ріка - зелена вика. Ритми со-шишника“, „Над життями — йде з медами — хилить келехами“). Інші пояснення — в тексті. М. Ст.

фіки, а головне, суворість у дотримуванні строфічних норм, вельми характерна для Тичини, властива й багатьом модерністам. Докладніш зупинятися на особливостях строфіки модерністів, за браком місця, ми не будемо; тут ми обмежимося лише на одним прикладі з Неприцького - Грановського:

Хто не хоче, зоставайся...
 А хто з нами — гей, вперед.
 В сийві сонечка - скупайся
 І могучі
 Ми на кручі
 Зараз підем... Не лякайся,
 Ми підем вперед, вперед...
 (Поез. „Кручі щастя“).

Така строфа з усіма її особливостями повторюється протягом цілого віршу, але вона — не найскладніша з відомих Неприцькому - Грановському. Ще складніші строфічні побудовання зустрічаються в Петра Стаха. До певної міри строфіка модерністів пояснюється впливом Бальмонта (ми вже казали про „небезпосередній“ вплив Бальмонта на Тичину в галузі строфіки; цей вплив і здійснюється через посередництво українського модерну), але про тих поетів, що надто наочно копіювали Бальмонта — до них належить почасти Гр. Чупринка, в пізніших своїх поезіях П. Капельгородський — ми тут навіть і не згадували: не тільки у Вороного, але й у Неприцького - Грановського є ознаки строфічної своєрідності.

Отже, зв'язок поетикі „С.К.“ із поетикою українського модерну цілком реальний. Цей зв'язок, нам здається, досі недооцінювався, але не слід перегинати кія й в інший бік — недооцінювати те нове, що вніс Тичина „Соняшними Клярнетами“ в українську лірику. Ми навіть побоюємося, щоб хто-небудь з неприхильних до Тичини критиків не використав наших тверджень для доводження Тичининого епігонства чи наслідуництва. Ні того, ні того в Тичині нема зовсім; спираючись на лексичні запаси й строфічні схеми модерністів, автор „Соняшних Клярнетів“ утворив нову поетичну систему, досі невідому українській поезії. Ця система — символізм. Один час у нас говорили про символізм поетів модерну; і дійсно окремі символістичні риси були в представників цієї генерації (напр., відзначена складність строфіки). Але головного бракувало їм для того, щоб стати справжніми символістами, бракувало навіть таким освіченим, ознайомленим з європейськими течіями поетам, як М. Вороний, чи П. Карманський, навіть таким психологічно близьким до символізму (вірніш — до тієї його відміни, що прийнято звати „декадентством“), як В. Пачовський — символістичної семантики. Семантика всіх майже представників українського модерну (про винятки — нижче) відзначається реалістичною однозначністю, простоті лінійністю, нездібністю передавати відтінки, вона не поспішала за тематикою поезій. Велика історично-літературна роля українського модернізму безперечно, але ця роля в цілому — підготовча; розглянуті поза зв'язком з цілим літературним процесом, у розрізі естетично-оціночній, поезії модерністів (і саме ті, що намагалися бути символістичними) часто роблять досадне враження „покушення з негодними средствами“. Тичина нібито сприснув живою водою часто майстерні, але здебільша мертві спроби модерністів, вдмухнув у ці спроби справжній символістичний дух. Це відбулося й на ритмолодії й на семантиці; про ритмомелодіку скажемо згодом — у кінці статті, на семантиці ж трошки зупинімося зараз.

Щоб оцінити як слід значення Тичининої реформи в цій галузі, досить розглянути такі поезії як „Я стою на кручі“ та „Енгармоніє“. Хто це, чиїх вітрил жде поет на кручі, хто „припливе, приплине“? Абсолют? Вічна Женственість? Образ коханої жінки? Чи може революція? Від чийого наближення

в поета „сум росте, мов колос“, але сум „з пісню про сонце“, сум, що єднається з світлим сном? На ці запитання поезія не дає відповіді, але саме завдяки цій своїй невизначеності вона з такою силою передає звичайний для символістів стан душі, що чекає якогось прозріння, якогось об'явлення, передчуває нову еру свого життя, але не знає ще наймення тому, чого чекає й, не знаючи, сумує світлим сумом. Ця поезія може витримати порівняння з найкращими поезіями першого тому Блока (але знов таки застерігаємо: про формально-стилістичний вплив мови бути не може), тут Тичина знайшов наразі те, що не давалося й Вороному, й Карманському, й Пачовському... Цикль „Енгармонійне“ репрезентує іншу особливість символістичної манери письма: намагання звести до єдиного знаменника дані різних зовнішніх зміслів (зору, слуху і т. д.), знайти для них спільну мову. Самий принцип внутрішньої побудови поезій, що ввійдуть у цикл, обумовлений цим намаганням: поет називає поезії „Туман“, „Сонце“, „Вітер“, „Дощ“, але безпосередньо не каже в них ні про туман, ні про сонце, ні про дощ чи вітер, бо переконаний, що існують певні *correspondances* для всіх цих явищ, які дадуть змогу змалювати й сонце, й туман, не називаючи їх, навіть не описуючи звичайними засобами. Щоправда, не в усіх цих поезіях ми з однаковою силою відчуваємо згадане намагання: образи поезії „Дощ“ можна тлумачити, як складні метафори („Війнув, дихнув, синнув піона — І заскакали горобці“) сприймання яких утрудняється відсутністю суб'єкта порівняння (того, що порівнюється) й безособовою формою речін; враження вітру в поезії такого наймення утворюється почасти за допомогою метафор („Птах — ріка“, себто: вітер летить, як птах, вітер тече, як ріка) та метонімії („День біжить, дзвенить — сміється“ — зам. „Вітер біжить, дзвенить, сміється“), почасти за допомогою вказаного діяння вітра на природу („Ритми соняшника“, „Над житами йде з медами — Х и л и т ь к е л е х а м и“). Але для образів поезії „Сонце“ ніякої фізичної чи мовної мотивації ми не знайдемо: це зразок чисто синонітичних, психологічних асоціацій. І треба відзначити особливу складність Тичининою синонітизму: в той час, як *correspondances* більшості символістів не йдуть далі кольорових звуків, фарб, що звучать і т. д., чи психологізованих звуків, фарб і запахів, Тичина реалізує враження від сонця за допомогою складного моторового образу: „Десь клюють тай райські птиці Вино — зелено“. Такий самий моторовий синонітичний образ маємо для туману „Чорний ворон замисливсь. Сизий ворон задумавсь. Очі виклював. Бо — знакому“. І крім „Я стою на кручі“ та „Енгармонійного“ в Тичини чимало поезій із типово-символістичною системою семантики, а окремі елементи її зустрічаються майже в кожній поезії „С.К.“. Ми зупинилися тільки на найяскравіших прикладах¹⁾.

Із Тичиною надзвичайно поширилися можливості українського слова, воно стало придатне для передавання відтінків, натяків, півтонів і півтіней, стало прагнути зробитися адекватним тому душевному рухові, що його викликав. Як ні ставитися до ідеологічної суті символізму (а суть виявляє вразливий місця при розгляді з різних, навіть діаметрально протилежних точок погляду), безперечно, що ця школа надзвичайно збагатила поезію на нові засоби й тому має видатне історично-літературне значення; і вже той факт, що Тичина прилучив українську лірику до досягнень світового символізму, відводить йому вельми почесне місце в історії цієї лірики.

¹⁾ Брак місця не дає нам змоги зупинитися на одній з найцікавіших поезій „С.К.“ „Квітчастий дуг“, де лексика переважно „модерністична“, але організована за символістичними принципами, й де закінчення переносить тематично-простий пейзажний вірш у царину складного філософського твору, де життя природи стає лише образом, символом ставлення людини до вічності.

Свого символістичного художнього настановлення, символістичних метод оперування з словом Тичина, безперечно, вчився в представників світового символізму, між іншим, і російського¹⁾. Тут постає питання: а чи був український поет, в якого Тичина міг знайти для своєї поетики не тільки елементи словника й строфіки, але й елементи — хоч би мінімальні — тих семантичних принципів, що властиві світовому символізму? Іншими словами, чи був у Тичини попередник у справі акліматизації на українському ґрунті справжнього символізму? Так, був. Окремі — і досить поглиблені — символістичні риси знаходимо ми в Михайла Жука, але Жук не розвинув повною мірою своїх не абияких можливостей (мабуть тому, що не знайшов підтримки в жодній із тогочасних художніх течій) і не утворив суцільної поетики, тому й вплив Жука на Тичину обмежується на деталях, хоч іноді й вельми важливих (див. вище). За справжнього попередника Тичині треба вважати Микола Філянського. Дуже своєрідна лексика Філянського, утворена з архаїзмів, провінціалізмів і слов'янїзмів з домішкою давньо-грецьких і латинських слів, як і любов поета до слів і образів канонічного походження, не залишилися чужою Тичині, хоч про зв'язок цілої лексичної системи старшого поета з лексичною системою „С.К.“ треба говорити з обережністю, бо загалом Тичина — не архаїст. „По Філянському“ звучать такі вислови „Навколо — дзвонні згуки, І пітьми творчої хитон, І благовісні руки“, „Вірю ооморно — За рікою дзвони“ (пор. „Що пеленає твій простор Небес таємний омор“), „Стою я сам посеред нив чужих, Немов покинута офіра“, „Ще половіє злотом хвиль на сонці жита риза“, „Мов свічі погаслі в клубках фіміям, В туман загорнувшись, далекі тополі...“, „Безмовні тумани тремтять над полями, І з ними стаю я на ранню молитву“ — Словиває аналої Синє брязкання кадил“, („Сповиває“ це „українізація“ улюбленого, Філянським русизму „пеленає“ — див. вище, або „І пеленає сонця світ І труд землі і голос літ“, „Де пеленають рідний лан Оксаме, тирса та катран“, та багат інш.; в якомусь збірникові нам зустрівся текст однієї з поезій Філянського, де це „пеленає“ хтось виправив на „сповиває“). „Пройди над нами з омором“, „О де ж твій хитон? Де риза злототканная, скорбні твої очі? — Струнна осанна“ (два останні приклади з „Плугу“). Взагалі, релігійні елементи Тичининої поезії часто мають за своє джерело аналогічні елементи поезії Філянського; навіть складніший ставленням до релігії й пізніший часом написання цикл „Мадонно моя“ подекуди нагадує цикл „Великий піст“ із „Calendarium'у“; така сама подвійність ставлення до релігії й християнської культури взагалі): „І хоч холодний ум забув ваш заповіт, Ще серце з вами не прощалося“, „Замість лілеї рожу цілують уста. А все ж, як Петро від Христа, відректися від Тебе не можу“, таке саме протиставлення християнства „язического начала“, що бореться за гегемонію в душі, але остаточно не перемагає („Мій бог — краса землі“ — „Замість лілеї рожу...“ навіть побудування цих циклів має щось подібне — одна поезія заперечує й, заперечуючи, доповнює іншу. Так само поява на Україні Марії („Скорбна мати“, „проходила по полю“ і зустрілася з апостолами) викликає в пам'яті візію Христа й апостолів серед українських ланів („Доколе буду“ Філянського); і Христос у Філянського й Марія в Тичини скорблять над людським злом.

Безперечно, релігійні елементи важливі для характеристики молодого Тичини, отже за важливий треба визнати й вплив Філянського на Тичину в цій

¹⁾ До речі, повного уявлення про джерела стилістики „С. К.“ не можливо одержати, не розв'язавши питання про безпосередній чи посередній вплив французького символізму на Тичину. Тут ми не розглядатимемо цього питання, але вважаємо за потрібне нагадати про нього. Так само велику вагу має питання про вплив на пізнішого Тичину східних поетів, що він їх пильно студіював і перекладав. М. Ст.

галузі. Але Філянського не можна визнати за єдине джерело релігійних елементів Тичини — він тільки одне з найближчих (за ознаками часу, мовного середовища й деяких стилістичних прикмет) джерел. „Скорбну Матір“ можна порівнювати не тільки з „Доколе буду“, але й — як ми вже вказували, — з „Ети бедные селенья“ Тютчева, й із „Ха - ха, ха - ха, краса яка“ Олеса й із багатьма іншими речами. Щодо окремих елементів лексики Філянського, які ми знаходимо в Тичини, то тут роля Філянського мабуть, і не більша від ролі інших поетів модерністичної доби. Найважливішим для взаємовідносин: Філянський — Тичина нам уявляється те, що в Філянського ми зустрічаємо ті одухотворені, психологізовані пейзажі і ті складні, невловні настрої, зв'язані з життям природи, що такі характерні для „С.К.“ і що їх не можна знайти в будь-якого іншого українського поета початку ХХ-го століття. Філянський не був символістом, бо „символізм“ це не тільки „прозрівання нетленною порфири под грубою корою вещества“, але й низка суто — стилістичних засобів і традицій, що з них ми не всі знаходимо в Філянського. Але Філянський єдиний із представників українського „модерну“ збагнув, в чому альфа і омега символізму, вбачив його не в майстерній строфіці, не в вигадливих ритмах, не в „європейській“ лексиці чи зовнішньому естетизмі, але в намаганні вивести слово за межі дотикальних речей і окреслених почувань. Філянському властивий синопізм, він знає багато відтінків слова для передавання світла¹⁾; природа в нього живе складним життям і це життя зв'язане безліччю ниток із життям поетової душі. Тільки він (та ще може Жук) мав право сказати разом із Тютчевим: „Не то, что мните вы, природа“ — навіть для Олеса природа здебільша була хоч і не „бездушним ликом“, але саме „слепком“; найвісний антропоморфізм його „закоханих квіток“ надто наочний. Саме, як майстер психологізованого пейзажу, Філянський і мав значення для формування Тичининої поезії: засобів символістичного письма Тичина міг навчитися й за межами української літератури, але в пристосуванні цих засобів до пейзажу (та ще конкретного, суто-українського) у нього не було таких безпосередніх учителів, як Філянський. У Філянського Тичина в чийсь ставлення до природи; такі поезії як „Гаї шумлять“, „Там тополі у полі“, „Квітчастий луг“, „Ой, не крийся, природо“, „Світає“ — лише композиційною складністю різняться від присвячених природі поезій — „Лірики“ й „Calendarium'у“. Ми не деталізуватимемо тут питання про вплив Філянського на Тичину — воно могло б стати темою окремого дослідження; та треба казати, що цей вплив і не так легко ствердити відповідними цитатами. Він нагадує вплив Вол. Соловйова (як поета) на Блока; між простими, навіть одноманітними строфами Філянського й складною музикою строф Тичини, на перший погляд, так само мало подібного, як і між традиційно-метричними рядками Соловйова і співучими дольниками Блока — й не вважаючи на це, спільність настроїв Філянського і Тичини, певна психологічна обумовленість поезії молодшого лірика поезією старшого — факт так само безперечний і очевидний, як і всім відомий вплив Соловйова на Блока. Ця важлива роля Філянського в ферментуванні того складного, досконалого й всіми визнаного мистецького явища, що ми його називаємо поезією Тичини, здавалось би, повинна забезпечити за автором „Лірики“ й „Calendarium'у“ міцніше місце в історії української літератури, ніж те, що його якимось нерішуче, з застереженням відводять автори наших хрестоматій і підручників.

Які ж можуть бути висновки з усього сказаного вище? Тичина, користуючись формальними елементами „укрмодерну“ і семантичними принципами

¹⁾ Поезії Філянського ми теж присвячуємо окрему статтю, вже виготовану до друку. М. Ст.

ітового символізму, утворив із цих двох компонентів нове стилістичне вище — український символізм, український не тільки мовою, але й орієнтацією на український пейзаж, на властивості української лексики, на своєрідні риси української фонетики, але й тісним зв'язком із усім українським літературним процесом¹). Це стилістичне явище має не тільки ісповову українське значення; воно вводить у світову літературу нове коло естетичних мотивів, нові образи (що виникають з лексичної своєрідності), і тільки до цього додати досконалість поетичної техніки й ту особливу „музичність“, що нам про неї ще доведеться говорити окремо, то треба визнати, що „Соняшні Кларнети“ — книжка, яка репрезентує „український символізм“ — на цілком реальному ґрунті вагу на терезах світової поезії. Звичайно, ми не порівнюватимемо цієї ваги з такими „еталонами“, як Гете, Шіллер, Пушкін — завдання не здійсненне та напевно й потрібне. Зауважимо тільки, чия вага для літератури терезах витримує лише невеличкий відсоток поетів, чия вага для літератури національної безперечна, й що з українських ліриків Тичина потрапив на ці терези чи не перший після Шевченка.

Ствердження нашого погляду на „С.К.“ ми бачимо в ставленні до цієї книжки читачів російських і українських. „Приятіє“ Тичини російським кваліфікованим читачем (що майже не має винятків), більш того, великий інтерес літературної Росії до Тичининої творчості обумовлюється, на нашу думку, новиною цієї творчості, неподібністю її до всіх відомих їм зразків, творчість попередньої генерації, що підготувала поетику „С.К.“, майже виходила за межі поширення літературної української мови; та й у тих випадках, коли поети українського „модерну“ робилися відомі російським читачам, вони не могли звернути на себе великої уваги, бо на перешкоді стояла дожня невідосконалість — супроти зразків світової літератури — цих поетів. Колиб Тичина дійсно тільки культивував на українському ґрунті квіти „романсової поезії“, кваліфікований російський читач швидко б пізнав своїх „своєрідних“ у українському мовному вбранні й відніс би Тичину до числа „провінційальних знаменитостей“ (куди він відносить — „нечого греха таїть“ — більшість українських поетів). Але завдяки глибоко-оригінальному (у вищеведеному розумінні) характерові своєї творчості Тичина не міг не цікавити російських читачів — навіть у випадках відсутності внутрішньої симпатії — по меншій мірі, як явище екзотичне²). З другого боку, Тичину легко було безболісно сприйнято на Україні. Окремі випадки нерозуміння тонули в морі загального визнання; тези другого „Листа до поета“ майже не проходили в критичну літературу, та й серед пересічних українських читачів, здається, були мало поширені. Голоси невизнання почали звучати пізніше — і не з боку літературних консерваторів, — навпаки, найчастіш з „ультра-лівого“, Філяського боку.

„Соняшні Кларнети“ Тичини — це зрід передчуття революційної української поезії ХХ віку; часом цікаві й своєрідні, але нерозвинені й засмічені традиції й тенденції „модерну“ Тичина обчистив, кристалізував, усвідомив і показав світові в небаченій досконалості. Відношення Тичини до Філяського, Вороного, Олесь, Чупринки, Неприцького — Гривановського — таке саме, як відношення Пушкіна до Ломоносова, Державина, Карамзіна, Батюшкова; як Пушкін довів до найвищого розвитку, до

¹) Творець цього „українського символізму“ Тичина, по суті, з'являється єдиним його представником, бо в творчості „хатин“ і „молотомузців“ бракує символістичних елементів, у творчості „музаетців“ — українських (у наведеному вище розумінні). М. Ст.

²) Такого самого походження, на нашу думку, і чеські, французькі та інші переклади з Тичини, статті, присвячені Тичині в західно-європейських виданнях, тощо. М. Ст.

незрівняного вдосконалення цінні, але невикреслені здобутки талановитих представників російської поезії XVIII та початку XIX - го століття, так Тичина те саме зробив із здобутками української післянародівської (а може й післяшевченкової) лірики¹⁾.

Можна естетично сприймати чи відкидати „Соняшні Кларнети“, можна різно ставитися до їхньої ідеології, але мистецьке значення їх безсуперечне, й ніякими критичними підкопами не може бути похитане. Бо ця книжка — не тільки плід індивідуальної творчості, але й висновок із творчості цілої поетичної генерації, піднесений на художню височінь могутньою творчою індивідуальністю.

(Далі буде)

¹⁾ І ставлення до Пушкіна було таке, як до Тичини: не вважаючи на гавкання Булгариних, Пушкін вже за життя користувався славою першого російського поета. Пригадаємо, як пізно був визнаний дійсний новатор — Тютчев. Взагалі, початок явища не завжди збігається з найбільшою його силою; навряд чи нині можуть бути сумніви в перевазі здобутків Тичини перед здобутками Вороного; тим часом Вороний хіба не більший новатор, ніж Тичина; це особливо стосується до літератур, що з тих чи інших причин відстали в своєму розвитку, де новаторство здебільша зводиться до акліматизації. Але порівнюючи роль Тичини з ролю Пушкіна, не слід забувати, що Тичині доводилося давати більше нового, ніж Пушкіну, бо допушкінська російська поезія в цілому знаходилася на вищому щаблі ідейного й технічного розвитку, ніж дотичининська українська. М. Ст.

Зустрічі з Володимиром Маяковським

I

Влітку року 1925 Володимир Маяковський пробув кілька місяців в Америці. Приїхавши до Нью-Йорку, він зв'язався з революційними (переважно російською і єврейською секціями) — робітничими організаціями. Майстерні зачитування віршів Маяковського революційні робітники сприймали заохочено. Він об'їздив Америку від краю до краю і скрізь виступав перед робітничими аудиторіями.

Спочатку англійська буржуазна преса виявила певне зацікавлення до Маяковського. Найвидатніша американська газета „Нью-Йорк Таймс“ намістила про нього статтю, надрукувала також декілька перекладів його віршів; Маяковському зробили навіть комплімент, що він має щось спільне з славним американським поетом Вот Вітменом, але всеж він чужий американському духові“. Жовта не англійська преса зовсім бойкотувала Маяковського. Смаки бульварних журналістів просто шокувало бунтарство Маяковського, його напади на „божественне“ мистецтво, його глузливе ставлення до американської „демократії“. Навіть радикальні американські літературні кола чимраз „холодніше“ ставилися до Маяковського (теж і вони не могли перенести його „простоти“, його широти, його бунтарства. Серед тих, що до лівих письменників Маяковський не здобув собі симпатії своєю „аристократичністю“, а надто „своїм зухвальством“).

Маяковського оце ставлення так званого американського „суспільства“ мало обходило. Та він і мав з ним мало стосунків. Зате йому дуже дошкуляло таке ставлення до нього від робітників. Одного разу на зборах в Філадельфії деякі робітники записками висловили думку, що вони не зовсім розуміють його вірші, і його це дуже турбувало. Завжди життєрадісний Маяковський пройнявся сумовитим настроєм. Коли його втішали, що ці записки відбули від малорозвинених робітників, він відказав: поета, що живе революцією, що поставив себе цілком на службу робітничій справі, мусить розуміти кожний, навіть малорозвинений робітник; інакше бо його творчість нічого не варта. Цілу ніч він проходжався з товаришами філадельфійськими галіцями і безупинно розмовляв на цю тему.

Якраз в американському оточенні найбільш відчувалося, як Маяковський вірив у робітничою революцію.

Того літа відбувалася в Нью-Йорку бурхлива боротьба десятків тисяч, головню єврейських, робітників проти профбюрократів, що звичайними методами погромами захопили приміщення революційних профспілок жіночих правців. Маяковський інтересувався кожною дрібницею цієї боротьби. Він часто ходив на збори робітників, що боролися, і чимало разів виступав перед ними з доповідями на літературні теми та зачитував свої вірші. Підчас історичної демонстрації жіночих кравців проти жовтої газети „Форвертс“ та профбюрократів Маяковський цілий день був на вулиці. „Нічого, — зауважив

він після демонстрації, — Америка теж матиме свій Жовтень; сьогоднішня демонстрація доводить, що в нас іще не доопінують значення і впливу американської комуністичної партії“.

Після демонстрації профбюрократи відчували себе примушеними скоритися та помиритися з революційними профспілками жіночих кравців. Маяковський не дуже радів цьому мирові; так само, як і ми, місцеві працівники, він розцінював цей мир тільки як маневр з боку профбюрократів, щоб виграти час для мобілізації своїх сил перед новим наступом на революційні профспілки.

Як риба у воді почував себе Маяковський в пролетарському літньому таборі „Нітгедайгет“, що є одна з найкращих установ американського революційного руху. Він невтомно читав свої твори перед уважними робітничими слухачами. Його левовий голос частенько лунав над горами, над рікою Гудзоном. Зачитавши на великій прогалині свою прекрасну поему про Леніна, він справив колосальне враження. Навіть ті, що не розуміли руської мови, всіма почуттями відчували міць цієї поеми. Табор „Нітгедайгет“ Маяковський увічнив у своїх віршах.

За кілька місяців свого перебування в Америці Маяковський став своєю людиною в революційних робітничих колах. З ним шільно зжилися. Назовімо суворий, твердий, він справді був напрочуд сердечний приятель. Коли товариш Хургін — представник радянсько-американського торговельного товариства „Амторг“ — втпився, Маяковський не відходив від труни, що стояла кілька днів в Нью-Йорку. Тисячі людей пройшли повз труну, і струнка постать Маяковського виділялася серед них, як символ жалоби. Він дуже глибоко пережив смерть товариша Хургіна, хоча до Америки Маяковський майже не знав його. Коли „Форвертс“ висловив найбрутальнішим цинічним способом свою радість від трагічної смерті Хургіна, Маяковський був обурений до краю; Маяковський шукав чим вгамувати свій гнів і готовий був на одвертий скандал; тільки чуття самоконтролю стримало Маяковського від цього.

Характерно для Маяковського, що в його перших листах з Радсоюзу до своїх знайомих в Америці він просив інформувати його про боротьбу жіночих кравців і взагалі про комуністичний рух.

Книга Маяковського „Моє відкриття Америки“ справді „зухвала“: американська „цивілізація“ з її страхітливою клясовою лютістю тут подається стислими рисами на всю свою голину. Так змалювати Америку, виявити таке гостре спостережливе око міг тільки переконаний пролетарський борець.

II

Я запитав Маяковського:

— Ну, Володимире Володимировичу, як вам подобається Америка?

Маяковський кидає викурену радянську цигарку, запалює другу і походить вздовж великої мебльованої кімнати на відомій 5-й Авеню в Нью-Йорку. Його висока кремезна постать з обвітреним лицем і міцними м'язами ворухається як у марші. Він подібний до мексиканського мисливця, від якого так і пахне здоров'ям та сміливістю. Ось він зупиняється, зиркає крізь вікно на 5-те Авеню. Його глибокий, громовий голос, що перекриває вуличний гам, промовляє:

— Ех, сумно тут у вас...

Мені згадуються часи пожовтневі в Москві, головним чином, зима 1919-20 р. Тоді я вперше познайомився в Маяковським. Я був один з редакторів щоденної „Агіттроста“. Маяковський працював у „Рості“, як художник; всі тинялися, скорчившись від холоду й голоду. У великому приміщенні „Рості“ панувала якась відсутність затишку; воно і тьмяно в коридорах, занебаність в робітничих кімнатах. В одній кімнаті було проте інакше — зав-

ни жваво. Безладдя було там може ще більше, як по інших кімнатах; скрізь кидані газети, малюнки; залізна грубка стоїть для проформи; якщо її зачнуть, папером чи сосновими шишками, вона чадить, палять часом абияк, — папером чи сосновими шишками. Маяковський гнівається, бурчить, сажа летить. Тепло тримається хвилинами. Маяковський гнівається, бурчить своїм левовим голосом: кому потрібне це бидло? Стоїть він у своїй великій білій хутровій шапці, довгих лякованих чоботах, жовтому кокусі, з гаванською на лівій руці та щодня викидає 3 - 4 плякати на різні політичні теми. Кожен плякат з кольоровими карикатурами, дихає бунтом, повстанням. Яка рухливість в лініях, яка виразність в обличчях, — все велетенське, велетенська є боротьба, що до неї кличуть плякати.

Коли мене познайомили з Маяковським, я гадав, що передо мною стоїть якийсь типовий мексиканський мисливець, що потрапив сюди випадково; втілював він у малюнки примітивну міць усесвіту, що повний сили, сміливості й волі до перемоги. Дуже стиснення руки і почуваєш себе вже притягненим до нього. У вухах дзвенить мов від сурми:

— Ага, з Америки приїхали, з Вільсонової країни? Як там виглядає шифт (п'ята) Авеню, як виглядають „стак - ярдс“ (різниця) в Чикаго з усіма хмародряпами та висячими сталевими мостами?

Маяковський зараз же зачитує уривок своєї поеми „Сто п'ятдесят мільйонів“, яку він пише; і дивна річ: змальовується вся незграбність американського гігантства, — така сумбурна, рекламно-кричуща, повна лицемір'я.

— Ну, сказали б ви, що я ніколи не був у Вільсоновій країні? — серйозно запитує Маяковський і, вимовляючи Вільсонове ім'я, він дає відчуття, що ніщо для нього символ американського капіталізму.

Ми згадуємо тепер тут, в Америці, на 5-й Авеню, через п'ять років, про ці часи. Така теплість бренить в словах Маяковського. „Ото був час, золотий час, — каже він, — холод, голод, але боротьба палала. Понад тисячу плякатів я створив. Про що тільки немає там? — Про кожен подію...“

Багато з тих плякатів ще живуть у пам'яті. Деякі з них має Маяковський із собою. В кожному плякаті власне була частина поеми „Сто п'ятдесят мільйонів“, сторінка поезії Маяковського, його масових творів. Ці велетенські армоармії, що перевертають одним пальцем хмародряпи, сталеві мости; велетенські селяни, що досягають на своїх огирях аж до сонця і запалюють серп і молот, вирізблюють на сонці „Р.С.Ф.С.Р.“; адже всі вони не ледачі, вони творчі постаті, — вони сама дійсність, що її ввів у себе поет; з них промовляє творча міць Жовтневої революції, нового пролетарського міста, що не має нічого неможливого, що переробляє навіть сонце...

Яке значення мають всі американські хмародряпи, дивовижні сталеві мости, „стак - ярдс“ проти цієї сили героїчних робітників, селян - партизан, проти самих заіржавілими рушницями перемогли американсько - англійсько - французькі гармати, танки? — Плювок, не більше! „Сто п'ятдесят мільйонів“ пройняті однією думкою, однією волею, думкою і бажанням машинізувати все людство, перетворити увесь світ на один суцільний дивовижно - творчий механізм, — вони за пояса затикають вільсонівську культуру; вони підіймають сотні мільйонів і все йде шкереберть догори ногами і головою вниз. Що зостається від старого? — Павутиння. Не більше...

— Як мені подобається Америка? — лякає мене Маяковський по спині. Сьогодні, пройдімося п'ятою Авеню.

Ми проходжаємося: він декламує:

О, коли б я був темний, як те сонце,
Коли б я був тугоязикий як Данте або Петрарка.
О, коли б я був бідний, як мільярдер!..

Шумлять наколо автомобілі, кричать реклами. Я відчуваю, що не випадково Маяковський декламує саме цей свій вірш; він каже:

— Ось ми „відсталий“, „варварський“ нарід. Ми тільки починаємо. Трактор для нас велика подія. Ще одна молотарка — важливе надбання, нова електрична станція — зовсім дивна річ. По це все ми мусимо звертатися сюди. Всеж тут сумовито, в н. с. весело; тут все дхле конанням, занепадом, а в нас вирус життя, піднесення. До чого тут тільки не додумалися? До штучних громів, дощів. Прислухайтесь, проте, і ви почуєте смертельну тишу. Стільки електричної потужності для освітлення, що сонце не може конкурувати, а все ж тьмяно. Така творча мова, з тисячами велетенських газет і журналів, а тугоязика, не промовиста. Рокфелери, Моргани, — вся Європа в закладі у них; трести над трестами, та — яка біднота!

— Мені здається, що йдучи тут з вами по найбагатшій вулиці в світі, з її високими будинками, палацами, готелями й крамницями та силою людей, я блукаю по руїнах, і гнітить занедбання. Чому ж цього не відчуваю в Москві, на вулицях з поламаним мостом, з занехаяними будинками, з переповненими, пошарпаними трамваями? Відповідь проста. Там вирус, кишить енергія цілого трудящого народу — колективу; кожен новий камінчик, кожна нова дощечка це результат цілеспрямованої колективної ініціативи. Тут нема цілеспрямованої енергії, тільки метушня, сум'яття, приголомшеної маси, що її хтось ганяє мов стадо до підземної залізниці та з підземної залізниці, до повітряної залізниці та з повітряної залізниці. — Все грандіозне, карколомне. Ціле життя „Луна-парк“, каруселя, аероплян причеплений ланцюгом до стовпа, любовна алея з вислюком, що мусить повезти у рай, річка, що її наповнюють смоками. Все для того, щоб запаморочити маси, випорожнити їхні кишені і не дати змоги мислити, проявити свою ініціативу. Так удома, на фабриці, на майданах для розваги. Радощі одміряні аршином, туга одміряна аршином. Навіть дітородження — професія... Чи ж це воля? Ви пам'ятаєте мою „Містерію Буфф“:

— Кому бублик, а кому дырка от бублика —

Это и есть демократическая республика.

Так, Америка це „біг, вері біг сіті“ (велике, дуже велике місто); вона потребує потужного плювка у вічі, ще як потребує. Цього повинні вчитися у нас робітники, ці справжні майстри. Потрібен бунт, велетенський бунт, щоб перетворився на згубну клясову війну проти самих основ оцієї „біг, вері біг сіті“.

— Наші сто п'ятдесят мільйонів, — ось хто буде справжній індустріалізм, не мертвущий, а живий, ось хто змінює все до лня. Лише вісім років минуло, вісім років бунту, повстання, війни проти старого, а який переворот у мозках народу, який зліт культури в усіх царинах. Візьміть наші „муви“ (фільми) і ваші. У нас покищо бідна техніка, бліде освітлення. Тут останнє слово техніки з безмежним світлом; там зате все сповнене ламанням старого, безуважним змаганням до нового ладу, що його будують „безумці найбільшого безуму“, а тут поганенька „мораль“, сантиментальна лемішка, наче з занедбаної провінції середньовіччя. Як може така „мораль“ пасувати до вищого розвитку машинізації з радіом?

Ми, розмовляючи так, не помічаємо, що прийшли до центрального парку. Сідаємо на лаву на 5 Авеню.

Над вечір. Суміш автомобілів, автобусів і трамваїв з чимраз більшими людськими хвилями. Нема початку, нема краю. Море електрики. Гуркотить і гомонить, деркотить і дзвенить. Маяковський заглибився в собі. Я бачу, як своєрідна мова вулиці його зворушила. Він схоплює, здається, всі ці звуки. Ось він виймає свій бльокнот у брунастий шкіряний оправі і швидко записує немов під такт довоколишнього шуму. Його постать притягає увагу. Він, проте, нікого не помічає, навіть мене, що сидить поруч його.

Раптом Маяковський підводиться і швидко вимовляє: — ходім, ходім далі.

Коли ми були вже знову в його кімнати, Маяковський відгукнувся: — Хопив темп Нью - Йорку, глухий, придушений темп, наче виття звірів, покาดливіх і голодних. Це буде новий вірш, а може поема „Маяковський на Авеню“.

Надвечірній галас вулиці, вдираючись до кімнати, викликає у Маяковського піднесення. Він багато говорить про шлях розвитку футуризму в буржуазних країнах та в Радсоюзі, як там сприйняли футуризм, про його суперечки з прибічниками революційного реалізму в радянській літературі, про свої теорії машинізації життя у справжнім розумінні цього слова, що можливе тільки за комунізму.

Маяковський палить підряд свої радянські цигарки, проходиться вздовж кімнати і доводить:

— Ось панькайся, як того вимагають революційні реалісти з індивідом. Це, покищо, не варто зусиль. Яке значення має індивід проти мільйонів? Він нічого не може вдіяти, абсолютно нічого. Америка переконує мене в цьому все більше й більше. Ах, до біса, така гігантська техніка, зразок індустріалізму, і така духовна відсталість. Просто дріж проймає. От, коли б наші радянські робітники й селяни хоч на третину досягли такого розвитку машинізації. Яких див показали б вони, та ще покажуть; вони не одну нову Америку відкринуть.

Одне єврейське слово знає Маяковський; „кадохес“ — лихоманка. Йому падає на думку:

— Піду заграю на більярді, щоб аж „кадохес“ пройняла. Ех, сумно, сумно у вас.

Він починає деклямувати свою останню поему „Відкриття Америки“, що гремить, здається, на всю 5 авеню.

III

„Чим характерний футуризм? Що відрізняє його різко в першій фазі від інших течій в мистецтві?“

„Бунт проти старого змісту і старих форм, знищення старої естетики.“

„Основа мистецтва — емоція. Футуризм — це бунт емоції проти старого життя, проти тих побутових форм, що в них вилилося мистецтво під знаком приватної власності.“

„Це не безпосередній бунт проти приватної власності. Це бунт проти життєвого ладу, проти побуту, що приватну власність творив. Це ж ясна річ, що безпосередньо боротьба проти побуту є водночас удар ладові, що створив цей побут“ (Н. Горлов — „Футуризм и революция“, Госиздат, Москва, 1924).

Батько футуризму — це італійський поет Марінеті. У своєму першому маніфесті, де обґрунтований був футуризм, Марінеті особливо підкреслював свою зневажливість до „вчора“ та „сьогодні“, та що нова поезія мусить бути висловом, відзеркаленням прийдешнього: звідси береться ім'я футуризму, що означає прийдешнє. Ось як Марінеті характеризував своєрідну поезію футуристів:

— Ми оспівуємо велетенські маси, що рухаються від роботи, насолоди та бунту; ми оспівуємо багатобарвний і багатозвучний вир революції в термінішніх столицях.

„Ми хочемо оспівувати любов до небезпеки, звичку до енергії та зваги. Головні елементи нашої поезії це: сміливість, зухвальство, бунт. Ми хочемо квалити і славити поступовий рух, гарячкове безсоння, гімнастичний крок, небезпечний стрибок, лясас в лице і удар кулаком“.

Оцей маніфест був цілковитим запереченням цілої попередньої поезії, що захоплювалася дрібними стражданнями і радощами окремих людей, —

тихою тугою, мрійливою любов'ю до жінки, приниженістю перед дужим, вірою в якусь вищу силу природи, що зветься — бог, доля, щастя чи якимсь іншим ім'ям.

Повстання Марінеті проти старих форм і проти старого змісту в мистецтві, справді, проте, було проявом войовничого імперіялізму, що жадає в своїй гонитві за новими ринками збудити героїство в масах і використати ці маси для своїх грабіжницьких цілей. Сам Марінеті з своїм футуризмом дійшов до фашизму, став засобом оборони для Мусоліні.

В Європі футуризм чим раз більше перетворювався на одверто - виявлену мистецьку ідеологію імперіялізму. В Росії футуризм на початку теж зміцнював молодий капіталізм, що одкидав ідеалізм „народників“ та богошукання безгрунтового інтелігенції.

Володимир Маяковський сприйняв футуризм зовсім іншим способом. Він поволі перетворив його на революційну мистецьку школу не для служби владущій класі, а для пригноблених трудящих мас.

Уже в своїх перших творах багато років перед другою російською революцією, Маяковський гремів проти літературно - мистецьких філістерів та міщан. Його відома поема „Облако в штанах“ була запереченням старих мистецьких форм, плювком в лице інтелігентській, розлізлій ліриці, буржуазній естетиці. Він у цій поемі та в менших віршах виступив як справжній революціонер слова, як руйник звичних мистецьких понять.

Маяковський був тоді індивідуаліст - анархіст, що бореться проти зовнішньої застиглості й шаблонності. В цій боротьбі, проте, вже були здорові зерна соціального протесту проти самої суті буржуазної цивілізації. Ці зерна дуже давали себе в знаки в його другій відомій поемі „Війна і мир“, написаній напередодні лютневої революції. В поемі ще нема класового підходу до громадських проблем; виявляється в цьому творі інтелігент - пацифіст. Але, повна палкого бунту проти владарів та обурення проти обдурених народів, вона вилинула як вибуховий матеріал в оточенні, отруєнім патріотизмом убивств. Зненависть до капіталізму, до буржуазії у Маяковського все зростала, і Жовтнева революція відразу знайшла в ньому свого могутнього співця.

У велетенському марші трудящих мас до нового життя, у руйницькій та творчій силі революції, що не залишає каменя на камені від усього старого життєвого побуту, від усього старого ладу, — тут знайшов Маяковський свою справжню стихію. Коли революція вимагала від нього творити гасла, епіграми, агітки, плякати, газетні фейлетони, Маяковський робив це з справжнім творчим запалом, додержуючи завжди своєї своєрідної побудови, своїх образів, свого ритму і рими, вносячи в мову безліч нового, скарби нових нюансів і відтінків.

Маяковський ніколи не був жерцем мистецтва. Борячись найзавзятіше з містикою, таємничістю, лицемірством всякого роду, експлуатацією людини від людини, він намагався наблизити поезію до мови й тематики практичної повсякденності, політичної ударності. Як проводир лівого літературного фронту („Леф“), що був далішим логічним етапом його футуризму, Маяковський боровся за свої переконання не тільки пером, а і як масовий трибун. Він був щільно зв'язаний з масами, постійний учасник їхніх зборів, свят, розваг, і маси його чудово розуміли, любили й шанували.

В одному з його останніх виступів у Москві перед комсомольцями Маяковський сказав про себе:

„В царині халтури я ніколи не працював; але ніколи не одмовлявся від будь - якого віршу, на яку завгодно сьогodнішню тему, починаючи від вірша проти куркуля і кінчаючи віршем про кішку та про кошечі шкурки для державної торгівлі.

„Чому я мушу писати про кохання Мані до Петі, а не розглядати себе як частину того державного органу, що буде життя?“

„Поет — це той, що відає в сьогоденній загостреній класовій боротьбі своє перо до збройного арсеналу пролетаріату, той, хто не гребує ніякою чорною роботою, жодною темою про революцію, про будування нашого господарства та пише агітки про всяку господарську справу“.

Так розумів Маяковський свої завдання поета не тільки останнього часу, але з першого дня свого поєднання з Жовтневою революцією, і він ці завдання сумлінно виконував.

Коли я працював разом з Маяковським в „Рості“, тривали великі літературні бої про Маяковського та його творчість. Були такі в колах пролетарської літератури, що не хотіли визнати Маяковського, як пролетарського поета; в кращому разі вони вважали його за близького попутника. Це факт, що його „Містерію Буфф“ деякі журнали не мали бажання друкувати. Московські театри теж не дуже охочі були її ставити.

На літературному вечорі в клубі „Рості“ виступив журналіст Левідов доповіддю, вихваляючи великий талант Маяковського, але розглядав його як дикуна. Маяковський читав тоді уривки своєї „Містерії Буфф“; він зацікавив своїм читанням, але всі репетували, що маси цього не зрозуміють. Маяковський був обурений.

Він тоді проголосив палку промову та вилаяв нас як миршавих інтелігентів, що дали за Пушкіна не пішли. Він гремів, аж стіни дрижали:

„Так, я, Володимир Володимирович Маяковський, дикий для вас, дика для вас революція, дика — велетенська боротьба мас, що прокинулися до нового життя; революція вас викине разом з вашою всією пушкінською культурою як зайвий баласт. Ми побачимо, що ця маса, — ота, що робить революцію, до б'ється на фронтах — скаже про мою „Містерію Буфф“.“

Промова справила колосальне враження. Критики Маяковського здавалися ліліпутами проти велетня.

Маяковський був правий: маса в Москві захоплена зустріла „Містерію Буфф“. Маяковський ходив тоді з району до району і читав робітникам свою промову по клубах, в кіно, на вуличних зборах; він взяв Москву штурмом.

Мені довелося піти з Маяковським до Хамовніцького району і я був перемелений від того ентузіазму, що його викликала в робітників „Містерія Буфф“. Під тиском робітників „Містерію Буфф“ поставили в Москві, навіть ті, що напочатку недолюбили її, змушені були визнати, що це один найвизначніших революційних творів у світовій літературі.

Року 1922 Ленін сказав про Маяковського:

„Вчора прочитав в „Известиях“ вірш Маяковського на політичну тему; він не належу до прихильників цього поетичного таланту, хоча я визнаю цілком його некомпетентність у цій царині. Але давно вже я не мав стільки насолоди, погляду політичного і адміністративного.“

„В своєму вірші він гостро висміює засідання і глузує з комуністів, що тільки заклопотані засіданнями та засіданнями.“

„Не знаю як щодо поезії; щодо політики я ручуся, що це цілком правильно“.

Маяковського не обходило, що Ленін заявляє себе неприхильником його поетичного таланту; він навіть не стидався передавати Ленінову думку про одну з його перших збірок віршів скоро після Жовтневої революції, що, коли це комунізм, то це хуліганський комунізм.

„Ілліч добре казав“, — жартував Маяковський на свою адресу підчас нашої зустрічі в Америці, — який з мене був тоді комуніст? Я сприймав Жовтневу революцію як інтелігент-анархіст, з відригом старого; то ось, коли Ілліч визнає вже, що моє політичне настановлення правильне, виходить, що

я в комунізмі роблю поспіх. Це найістотніше для нашого брата, найголовніше!"

В Америці Маяковський показав мені пачку віршків про себе, наклеєних у трьох великих альбомних фоліантах, і наказав мені, щоб у моїй статті про нього для газети „Фрайгайт“ я обов'язково навів Ленінову цитату про сатиричний вірш в „Известиях“.

Я його послухався, але при цьому виписав ще кілька цитат з цілого ряду критиків про Маяковського для своєї статті у „Фрайгайт“. Статтями в американській комуністичній пресі Маяковський милувався більше, ніж статтями про нього в американській буржуазній пресі.

Виняткова приязнь створилась між Маяковським і молодим американським революційним письменником Майклом Голдом. Майкл Голд — це одна з найцікавіших постатей новітньої американської літератури, великий талант з революційним темпераментом; він сам походить із справжніх єврейсько-американських злидарів, і все, що він пише, дхне глибоким соціальним протестом проти американського капіталізму, бунтом проти американської філістерської культури. Майкл Голд стоїть дуже близько до американського революційного робітничого руху; він уже відвідав Радсоюз і є один з найвідданіших друзів Радсоюзу. Навколо англійського журналу „Нью-Месес“ („Нові Маси“), що його редагує Голд, гуртується дуже інтернаціональна група революційних митців. Хоча Маяковський і Майкл Голд не могли збалакатися з-за незнання мов, а всеж вони чудово один одного розуміли.

Раз якось в розмові про те, чи вважає себе Маяковський за пролетарського поета, каже до мене Маяковський: „Прочитайте Майклові Ленінову цитату“. Він просто заявив, що не шукає визнання своєї пролетарськості, спекулюючи Леніновим ім'ям. Він хоче лише сказати цим, що вважає себе за пролетарського поета тому, що не заноситься у своїй поезії понад хмари, а намагається щоразу відзеркалити в усіх своїх творах політичні ударні проблеми пролетарської революції. Чи роблять це багато письменників, що вважають себе і що їх вважають за пролетарських? Нехай на це дадуть відповідь російські робітничі маси.

Маяковський глузував тоді з парнаських поетів, що для них „мистецтво — це буфер між життям і їхніми душами“, що моляться в святому ентузіазмі над грецькою статуєю голої Мілоської Венери. Маяковський повторив свій жарт: „Якщо роздягти дочку американського мільярдера Вандербільда, вона мабуть нічим не відрізниться від робітничої чи фермерської дочки. Що ж це доводить? — запитує всміхаючись Маяковський, — витончена душа буржуазного естета не може перенести грубої дійсності; йому потрібна дійсність підфарбована; отже революційний поет, що зв'язав свою долю з долею робітничої класи мусить дати якраз грубу дійсність, на злість естетам всякого роду; треба бити естетів барабанами по їхньому тонкому чуттю, щоб вони повтікали з дійсності куди Макар телят не їонив“.

Бувши в дуже гарному гуморі, Маяковський прочитав свій „Лівий марш“ та „Я і сонце“. Трубадура революції відчули навіть ті двоє сторонніх американців, що прийшли подивитися на Маяковського, як людину з Марса.

IV

Водночас з Маяковським був в Америці також тов. Н. Осінський. На квартирі тов. Галмі відбулася гаряча дискусія, що дотяглася до світанку, поміж Осінським та Маяковським. Для нас, уже американських тубільців, одірваних від радянської дійсності, ця дискусія була винятково цікава.

Осінський, як літературний критик, що стоїть на позиціях революційного реалізму, в дуже багатьох питаннях розходився з Маяковським; він,

революційний реаліст, вимагає виключної психологічної ясності у змалюванні нового побуту; то й виступив він гостро проти мистецької концепції Маяковського про машинізацію життя.

В чому полягала ця концепція?

Ще перед тим при нагоді Маяковський дуже рекомендував мені читати не вищезгадану брошуру Н. Горлова „Футуризм и революция“; це він так мені брошуру, бо в Америці її не можна було дістати.

То ось як Горлов малює раніш футуристичну, а тепер „Левівську“ концепцію про мистецтво та його завдання.

Найважливіший фактор створення безкласового комуністичного суспільства — це індустріальне місто з велетенськими машинами. Машина механізують все, що є таємниче, вони механізують життя, зривають серпанок божественного, святого; машини призначено не для того, щоб творити нагороду для одного індивіда та страждання для другого, а щоб стерти будь-яку перегородку, як духовну, так і матеріальну, між людиною і людиною.

Що таке чоловік за капіталізму, а надто за останнього етапу розвитку капіталізму — за імперіялізму? Раб рабів, не він панує над машиною, машина панує над ним. Щоб перетворити світ у державу машин, коли чоловік не буде рабом, треба не тільки перемогти машину, але самому стати частиною суспільної машини, — всесвітнього людського колективу. Механізувати або, правильніше, машинізувати життя у справжньому розумінні цього слова судилося тільки робітничій класі. Це ідеологія робітничої класи. Таку думку висловлювали ще перші соціалісти - утопісти, як Фур'є, Сен - Сімон та інші.

Вільний розвиток машинізації стикається з самою суттю капіталістичного суспільства. Класова боротьба стає чимраз загостреніша. Капіталізм через те не може створити естетики машини, оспівувати машину та машинізоване життя, бо машинізувати життя — означає створити гармонію виробництва; створити гармонію виробництва означає знищити експлуатацію людини людиною, значить створити безкласове комуністичне суспільство. Часткова капіталістична машинізація ще опукліше підкреслює загальну анархію у виробництві; вона веде до страшних катастроф. Машина, експлуатована за капіталізму так само, як і робітник, проголошує зчаста, як і робітник, страйк та пряє боляче капіталіста по кишені. Яка тут може бути естетика? Всього цього, доки не буде цілковою гармонією між машиною і людиною, не може бути і мови про спроби до краси, про справжню естетику.

Ось проти панування машини і пригноблення людей точиться боротьба на життя і смерть робітничого колективу. Той поет, що цього не відчуває, копійки не вартий, він тільки додаток до старого, що відмигає, світу; він сам мусить бути розтертий під колесами машини, що здійснює комунізм.

Машинізація життя викликає своєрідну мову. Змінюються слова, змінюється ритм, змінюється бо зміст. Всяка пиндючність, вітєватість одкидається; нема більше вирачування очей до неба, прихованих слів з крапками під крапками. Людська мова стає така ж інтенсивна, як механізм машини; вона не терпить зайвої літери; що стисліше вона, то все більш акції висловлює. Коли чоловік стає частиною машини, він не розмовляє, він рухається разом з механізмом; так само і поезія індустріалізованого життя мусить рухатися з мінімумом слів та максимумом емоцій, від внутрішньої діяльності.

Тов. Осінський доводив, що така концепція індустріалізації для безкласового комуністичного суспільства заперечує душевність, перетворює людину в якийсь автомат, що не має внутрішнього психологічного світу з своїми проблемами й стражданнями. Мистецтво стає вже надто спрощеною „фактологією“. Не прогледіти духовність індивіда в лабораторії колективних перекривань — в цьому полягає суть революційного реалізму.

Робітничі маси, що прокинулися до нового життя, відіграють такі домінуючі ролі в усьому, ясна річ і в мистецтві. З цього, проте, не випливає, що через це індивід сходить з кону. Маса сама аджеж складається з індивідів. Навпаки, саме тому, що маса стає через революцію вільна, — прокидається до нового життя і індивід, відкриваються нові обрії і для окремої індивідуальності. Тільки в оточенні, що вільне і матеріально незалежне, індивід може без перешкоди розвивати всі свої сили. Отже революційний реалізм не може спускати з ока індивіда, окремого „живого чоловіка“, — робітника. Він малює людину в новому оточенні; він показує, як психологія колективу впливає на психологію пролетаря-індивіда. Отже тут ідеться не тільки про формули, про зовнішні форми мистецтва, а і про всю нову дійсність з усім новим змістом. А що „Леф“ творить тільки формули, скеровує, головню, увагу на зовнішні форми, які мусять викликати розмах колективу, ігноруючи зовсім живі маси і частину їх — то він затьмарює цим справжні проблеми нового життя.

Дискусія часом набувала дуже гострого тону. Маяковський заперечував; він низкою фактів намагався показати, що розуміють „Леф“ неправильно; при цьому виявилось, що Маяковський досить добре обізнаний на марксистській літературі, знає Ленінові твори й що не в усьому згоден з рядом теоретиків „Леф-а“.

На протязі дискусії доводилося оперувати іменами різних письменників, і тут Маяковський виявив свою велику ерудицію в літературі, головне в російській.

Хтось зауважив:

— Ось ви, Володимире Володимировичу, заперечуєте стару культуру, не визнаєте її, а виявляється, що ви насичені нею.

На це Маяковський відповів:

— Це наше лихо, що стара культура надто тяжить над нами і нам так важко поєднатися з новою культурою, тим то і виступаю я так гостро проти неї. Я, проте, не кажу, що не треба у неї вчитися. Все залежить тільки від того, як і якою мірою. Ось в чому суть проблеми. А що „Леф“, а раніше футуризм, розбив безліч богів і божків, він був потрібний та...

— Ну, а тепер? — запитує тов. Осінський.

Маяковський замислився на мить і каже:

— Кінець-кінцем, ми всі говоримо однією мовою і в нашій вже натурі таке, теж рештка старої культури, щоб загострювати відмінність думок.

Я запитую:

— Як ви ставитесь, Володимире Володимировичу, до пролетарських літературних організацій?

— Я вважаю, що коли окремі їхні проводирі перестануть до мене ставитись та боротися як з попутником, я з ними легко збалакаюсь. Доки це вважають мене за попутника? — він розлютився: В чому виявилось за цей час з Жовтневої революції моє попутництво? Я більш пролетарський письменник, ніж ті, що так називають себе. Але зрештою це не так страшно. Створюється всеж єдиний фронт між нами та пролетарськими літературними організаціями. Треба бити ворога об'єднаними силами і це, кінець-кінцем, приведе до консолідації.

Єдиного не хоче слухати Маяковський: про можливість асиміляції попутників з старих переджовтневих письменників. Вони, на його думку, небезпечні для нового життя, що твориться тепер, своїми старими поняттями і традиціями, від яких вони ще не звільнилися. На цьому Маяковський стоїть міцно і дискусія так і не доходить кінця.

Коли ми вийшли від тов. Талмі, вже розвиднялося. Сік дощ. Я проїжджав у таксі з Маяковським Нью-Йоркськими вулицями, похмурими від дощу.

великі людські хвилі вже сунули до підземної залізниці; такі безпорадно скорчені були вони з вигляду.

Маяковський раптом згадав про свою зустріч в Парижі по дорозі до Америки з батьком футуризму Маринеті. „Ми не мали про що розмовляти. Ненависть одного до одного випирала з нас: я — більшовик, він — фашист.

увічливості ми перекинулись кількома словами французькою мовою. Ах, як увічливість, до біса. За це я ненавиджу Європу, Америку. — він дивиться різь вікно таксі: — бачите, як чемно женуть рабів ще з сонними обличчями з фабрик - в'язниць? Жовтень потрібний, скрізь потрібний Жовтень, інакше його задуситися можна від тоскної увічливості!“

Маяковський знову пише, сидячи в таксі, у свій блокнот з брунастою шкіряною оправою, як і тоді, підчас прохідки на 5 Авеню. Мабуть, ще розійдз з його „Відкриття Америки“...

V

Про останні зустрічі за останні два роки з Маяковським вже тут, в Радянському Союзі — іншим разом. Тепер важко про це розповідати.

Так дивно неймовірно: Маяковський — і самогубство. Можливо, він теж міг перемогти, як Єсенін, тягар старого побуту, з яким він так мужньо борювався, хоча які далекі, чужі були обидва поети один одному.

Не важка річ умерти,
Життя будувати — ось що важко.

Маяковський будував життя, — будував і посередині так безглуздо перервав. Засуджуючи його легкодухість, що так не пасує до його сильної гачі й творів, які він залишив нам у спадщину, згадаймо його власні слова:

Хай смерть товариша
Сьогодні підкреслить
Безсмертність
Справи комунізму.

ЮРІЙ КОСТЮК

Трибуна селекційної станції „СВУ“

Проблема „нової людини“, людини „прийдешнього“ — ось, на перший погляд, ті питання, що їх намагається розв'язати М. Івченко в своєму романі „Робітні сили“.

Невипадково автор обрав за основу змісту — роботу селекційної станції. Це спеціальна метода переконання читача.

Автор знайомить нас із роботою селекційної станції, що зараз вивчає причини деградації цукрового буряку сорту А - 379. Дослідженням керує селекціонер західньо-європейської кваліфікації професор Савлутинський. Він стверджує деградацію, але ніяк не може знайти причини її, не добере толку, як припинити деградацію, як виплекати новий, міцний, здатний до життя сорт. Грунт гарний. Навіть схожість і проростання деяких зернят дуже добрі. На поміч йому приходить співробітниця станції Оріся, навчаючи його просто виривати з корінням крихкі рослини, зоставляючи для поширення сорту тільки міцні, сильні.

Автор вдовбує в голову читачеві можливість шляхом селекції вивести якнайкращий сорт і рівнобіжно — цю можливість, що методу застосовує і до української нації. Застосовує для того, щоб довести можливість виплекання „нового сорту“ української нації, яка хоч і на м'ясному, родючому ґрунті, але — на думку автора — деградує. На прикладі селекційної станції автор намагається написати рецепта виплекання „кущиків“ нової людини, через яких і утворить відродження української нації.

Хто ж такі ці сильні, гідні продовжувати доброякісний „сорт“ української нації, кустики, що їх треба залишати на селекційних рядках, і хто ці крихкі рослини, що призводять до деградації колись прекрасний сорт і яких дбайлива рука оранжерійного „садівничого“ — М. Івченка просто викидає й викидає геть? Ці нові кустики — професор Савлутинський та Оріся, а крихкі непотрібні рослини — це колишній комуніст — профробітник Го-рошко, Тося, культробітник Капустинський та інші персонажі, що в творі М. Івченка репрезентують радянських людей. Репрезентують на думку автора, хоча справді в романі немає радянських людей, бо визначення радянської дійсності стоїть по - за пляном творчості Івченка, що остається чужий і ворожий цій дійсності.

Перші, це ті Адам і Єва, що від них мусить поширитись рід людський — нові культурні українці нашої радянської прийдешності. Хто вони? Яке їх соціальне коріння? — послухаємо самого професора Савлутинського.

— „Ні, ні. Я потрапив до Австрії, як бранець. Але як почалась у нас революція, мені важно було звідти виїхати. Отже я зостався закордоном і цілих три роки працював у селекційно-досліднім інституті в чехів. Звичайно, мені дуже шкода, що я не бачив, як тут зачиналась і йшла революція, але я за те вивчився добре селекційної справи, власне, в нас цілком нової (стор. 18). (Підкреслення моє — Ю. К.). Отже, Савлутинський шкодує, що не бачив, як творилась революція, але втішає себе вивченням „се-

екційної справи“, з якою він і взявся в умовах уже мирного будівництва а нову „революцію“ — відродження „доброякісного сорту“ (буржуазії — О.К.) української нації, за його відсутністю в революцію занехаяного.

Ідеал „сильних“ людей у Савлутинського такий:

„Хіба ми можемо зрівнятися з нашими дідами чи батьками? Це ж були, розумієте, велетні. Це ж, як я пригадую — дядько Василь... то він, було, як то заїде на хутір, так цілу добу з ним лизатиме горілку, а потім як тільки на віт благословиться, вже пішов на косовицю і може цілу десятину вигнати в день. І хоч би тоби що. З косовиці повертається, як сокіл. Уміли гуляти, сміли й пити. А ми з вами що? Нікчем'я“ (стор. 117).

Ще кілька слів до характеристики Савлутинського з уст автора.

„Але ці думки (думки про культурний процес на селі — Ю.К.) пройшли йому, як проходить багато думок людині, поверхні, не зачіпаючи людини в глибині й не полишаючи майже ніякого сліду, — хіба що зворушивши давній біль за батьківщину, за те село, звідки він сам здавна колись виїшов, на його рідних, життя яких за цей час м а й же не змі н и л о с ь і він сам нічого не міг зробити, щоб допомогти поліпшенню того життя. Та властиво вже порвалися і ті реальні зв'язки з родом, що колись його живили. Багато його рідних уже померло, а в тих, що zostалися живі, чуття родства при- в'язало і Савлутинський тепер згадував своє дитинство, як далеке життя якоїсь іншої істоти, а не його власне. Тим то він любив с в о ю з е м л ю б о л е м м і і р а н т а, тим боєм, що прив'язував його знову до батьківщини, а разом з тим і чуттям людини, одірваної від тої землі“ (стор. 231) (Скрізь підкреслення моє — Ю.К.).

З розмови професора Савлутинського та Орісі довідуємось про останню.

— „По-моєму ви, товаришко, з д у х о в н о г о р о д у. Тільки там такі прекрасні та милі дівчата росли. А признайтесь бо!

— Ні, отже помилились, товаришу. Хоч ви й професор, а не вгадали. ачите, — глузливо відповіла Оріся.

— То прошу вас, хто ж ви є? — збентежено поспитав професор. — Ви ж е с е л я н к а в у с я к і м р а з і.

— Я не селянка й справді. Але з с е л а родом. Хіба в селі самі попи й живуть?

— Ах, то ви напевне вчительського роду. Ну, значить, я дуже мало помилився“ (стор. 147) (Підкреслення моє — Ю. К.).

Отже, з цих уривків довідуємось про дійсне обличчя „нових людей“.

Савлутинський — це інтелігент, походженням із заможних селянських сіл, що „боєм емігранта“ любить свою „х у т о р я н с ь к у з е м л ю“, від якої його відірвало міське життя. Коли вибухла революція, він вештається по закордонах і коли країна рад міцно стала на шлях мирного будівництва, він приїздить на радянську Україну рятувати від деградації української нації, галасуючи: „Ми ж прокладаємо нову путь в історії, розумієте. Путь робітному суспільству, і значить, справді, стерно треба тримати дуже міцно“ (стор. 200). Савлутинський претендує не тільки на кушча „високоморальної культурної людини“, але претендує, як бачимо, й на „вождя“ робітничих сил, робітного суспільства. Яким же уявляє Савлутинський той робітний под, що ним він так „побивається“? Хоча б той, прикладом, що працює тут же на селекційній станції.

...„Прощу вас, що таке наш народ? Це фізична сила. Вся його психологія історично проходила під знаком цієї енергії м'язів, під впливом суто-фізіологічних процесів, голосу крові тощо. Він, як втомлений від, увесь час дивився в землю і не бачив обрію. Він загруз у хлібі, салі, гарбузах, — ніколи не цікавився розумовим життям, щоб бачити в нім, тільки в нім собі шлях.“

... І ось маєте собі тепер — звертаючись просто до Сахновича (директор станції—Ю.К.), говорив далі, захоплено розмахуючи руками, Савлутинський: — Соціальна революція штовхнула його й сказала: дивися вперед. Коли він звів очі — він нічого не міг бачити. Бо очі йому запливли отим фізіологічним соком, отим нахилом бачити тільки своє дрібне, і перед обрієм він був зовсім сліпий" (стор. 47 — 48).

М. Івченко цим замовчує, ігнорує дійсне культурне становище сучасного радянського села. „Наш народ“ для М. Івченка — отари овець, що „погрузли в хлібі, салі, гарбузах“. Автор свідомо замовчує факт класової боротьби на селі, замовчує той велетенський прогрес творчих сил трудящих мас, що їх (творчі сили) соціальна революція розворушила — перетворила з стану потенціального на кінетичний, умовно висловлюючись мовою фізика.

За Савлутинським, соціальна революція сколихнула працюючі маси, а нічого їм не дала, нічого не змінила: „Що могло бути кращого за ті соціальні форми, які висунула наша радянська суспільність? Справжня рівність людей. Трудовий принцип упорядкування життя. Вивласнення всіх засобів праці. А на ділі вишло?“

Горошко: — „Ні, ви, шановний професоре, помиляєтесь, хіба таки ми мало маємо досягнень?“

— Не заперечую. Але що ці досягнення? Це ж дрібниці. С у т і с а м о ї в и й н е д о с я г л и“ (стор. 115). Підкреслення моє — Ю.К.).

Отже за Савлутинським виходить, що революція хоча, мовляв, і зробила соціальні зрушення, та дякуючи заходам радянської влади ці зрушення не пішли далі. Тому й „суті самої не досягнуто“. Тому й хоче він відродити українську породу, що від хуторянських козаків рід свій веде, — з тої породи, з якої на думку Савлутинського, рівно як і автора, можна виплекати зразок „викосоморальної інтелектуальної людини“. Треба тільки взятися „за виявлення, кажучи мовою селекціонера, — тої стандартної етнічної лінії, що ще безперечно збереглась у нашого народу, — це значить, відважності, благородства, ясності світогляду.“

М. Івченко „забуває“, що „ясність світогляду“ — це ознака певних соціальних верств суспільства, а не специфічні особливості нації, хоча б зокрема й української.

Після нашої характеристики персонажа Савлутинського, читачеві трохи дивною, незрозумілою може здатися така оцінка постаті професора Савлутинського, що знаходимо в „критичних зауваженнях“ (як зве він свою статтю) М. Доленго під назвою „М. Івченко та його „Робітні сили“ (Див. „Критика“ № 10. 1929 р.).

Висновки характеристики такі:

„Очевидно, з Савлутинського — спец, як такий, корисний для радянського будівництва, хоч деяким критикам і не подобається його дружина, а також той факт, що в час революційно-класових боїв на Україні він сидів у Чехії і „кваліфікувався собі“ (П. Колесник). Адехто навіть збройно проти рад на Україні виступав, та й то з нього користь державі іноді буває“.

Таким твердженням М. Доленго виправдує поведінку персонажа Савлутинського, що тікає закордон. Але рід не в тому, чи втік він із „республікою на колесах“, чи ще за громадянської або світової війни. За тов. Доленгом професор Савлутинський повертається з закордону на Україну як „корисний спец“, що хоча й має діляньці настрої, все ж може бути й є корисний для радянської влади. Але ж з твору яскраво видно, що професор Савлутинський повернувся на Україну „рятувати“ українську націю від „деградації“, ту саму націю, що її на думку професора визволила соціальна революція й „занехаяли“ більшовики.

Де ж тут, запитуємо тов. Доленга, „корисність“ для радбудівництва „спеца“ (від фашизму.— Ю.К.) Савлутинського, дрібно-буржуазну суть якого ділком переконливо викрила вся радянська критика?

Отже слід поставити на карб. М. Доленгові таке поблажливе ставлення до Івченкового персонажу — Савлутинського, кваліфікування його, як „корисного спеца“, коли справді він є типовий виразник ідей українського фашизму.

Звернімося тепер до другого зразка „кущиків людини прийдешнього“.

Орися — тиха, аполітична дівчина (між іншим, усі мешканці селекційної станції живуть, як на глухому хуторі, зовсім не цікавлячись політичним життям країни — Ю.К.), що порпається ввесь час у селекційних рядках, де ідеал майбутньої жінки. Напевне жінка прийдешнього буде далеко інакша, але саме такою її уявляє професор Савлутинський, і з цим погоджується автор.

Ця, з прозоро-сірими, лісовими, волохатими очима, дівчина з Полтавщини, духовного чи то пак вчительського роду (хоча й сам Савлутинський не бачить великої різниці поміж цими двома станами інтелігенції передреволюційного села), робить „оригінальні“ досліді, з яких скористався навіть Савлутинський, „рятуючи“, українську націю від деградації; вона (дівчина), маючи „зовсім новий тип тіла, якусь благородну елітську лінію обрису“, мусить бути тим міцним, молодим паростом, що виведе українську націю з стану деградації. З стану, до якого призвела революція зрушення, висунувши прекрасні соціальні форми, але комуністи „суті то самої й не досягли“. Професор Савлутинський „нічого не мав, щоб такий тип у нас розмножився. Це ж було б прекрасне підґрунтя нашої культурної прийдешності“.

...„Йй богу. Ви чудесна дівчина, розумієте. Ви жінка прийдешнього, і яку я хочу мати, і з нею придбати собі дітей“ — запально виголошує Савлутинський, пропонуючи Орісі одружитися з ним.

Як бачимо, М. Івченко намагається евеністичними засобами вдосконалити біологічні особливості „українського народу“. Він гадає, що через біологічне вдосконалення „нації“, можна змінити суспільні форми життя, можна зрештою реставрацію буржуазної України, бо професор Савлутинський, це є ніхто інший, як ідеолог необуржуазії, з принципами західно-європейського фашизму.

В своєму романі „Робітні сили“ М. Івченко ігнорує існування „боротьби“ за соціалізм комуністичної, більшовицької партії. Для автора пий немає комуністів. Є колишні, як от профробрітник Горощко, що колись творили революцію, але розійшовшись у поглядах, партію залишили. Бо ж „там (у партії— Ю.К.) усякий народ є. Є й путящий, а є й казнашо. І потім треба дуже високо стояти (в керівних органах, чи де? — Ю.К.), щоб твоє пройшло. А так, і не пікни, а роби, що тобі скажуть. А я не люблю цього, коли хочете. Я люблю справедливість, я ж таки бився за революцію“. (Стор. 141 — 142). Та й колишніх комуністів автор подає в троцькистсько-опозиційному освітленні. (З вище згаданої цитати бачимо скаргу Горощкову на термідоріанство в партії, накази зверху й т. ін.

А все це через те, — гадає Савлутинський, — що Горощкам бракує елементарної культури, що в них буяє тільки дика сила — стихія. Горощко — кволка „рослинка“, так фізично, як і морально, це „порчений чоловік“ і Савлутинський навіть збирається йому пускати кров.

Протиставленням Горощка Савлутинському тільки зайвий раз підкреслюється „вольовий характер“, здатність до „життя“, до „боротьби“ останнього.

Партія в уяві Савлутинського, як і все радянське суспільство, відірвані від життя, від реального ґрунту, від землі, в її хуторянському розумінні. Тому й виходять, на його думку, із партії старі революціонери, Горощко,

наприклад, що як „звірі боролись за революцію“. „Порада“ Савлутинського Горошкам — просто сидіти й не рипатись, коли мовляв, не змієте самі чогось творити.

За галасливими фразами „попечителя“ української нації, місіонера західно-європейської культури, не важко розгледіти европеїзованого похабного міщанина з філософією бюргера на українському ґрунті. Хоч як розпинається Савлутинський за культуру, за виплекання „високо-моральної інтелектуальної“ людини, всеж коли справа підходить до практичного здійснення своїх ідеалів, до поводження, до вчинків професора в особистому житті, тут саме найяскравіше й виявляється дійсне обличчя „вождя українського народу“.

Хоча Савлутинський і говорить, про жінку, що, мовляв, „хай собі вона ходить на посаду, гуляє з текою, курить цигарки, стриже волосся, ходить у коротких сукнях й міняє щомісяця чоловіка, — то мовляв справа її жіночої емансипації, — але в домі мусить бути елементарна охайність, елементарна чистота, — це конче потрібно, як певне підґрунтя 'всякого культурного розвитку'“ — все ж він не дає належної відповіді на „жіноче питання“. Ми знаємо без Савлутинського, що елементарні охайність і чистота є певне підґрунтя культурного розвитку, але хіба можна погодитись із методами, формами утворення належного підґрунтя, що їх він так старанно вихваляє. Своєю „проповіддю“ елементарних правил культури він справу жіночої емансипації не розв'язує. За такої „проповіді“ над жінкою дійсно продовжує панувати ідеал німецького міщанина із тими чотирма „K": die Küche, die Kinder, das Kleide und die Kirche. Савлутинський ілюструє свою „проповідь“ фактами з життя подружжя Сахновичів, рекомендуючи Ганну Івановну як зразок дійсно „культурної“ господині, що потягалася б з першою ліпшою „Frau“ Чехії чи Німеччини, й дуже жалкує, що таких жінок у нас тепер мало. А справді Ганна Іванівна типова аполітична міщанка, це дійсно своєрідна „старосвітська матушка“, за влучним висловом Б. Коваленка. Вона тільки й існує на станції, щоб у вітальні чи спальні буди святочність, затишок, як у гімназії підчас чекання попечителя. Вона існує для задоволення потреб директора станції (її чоловіка), починаючи від базара та кухні й кінчаючи ліжком і лисенковським репертуаром на роялі.

Слід також звернути увагу на промову директора селекційної станції Сахновича, після доповіді професора Савлутинського, коли останній докладно знайомить аудиторію з наслідками дослідження деградації цукрового буряка сорт А - 379.

— „І ось наш шановний професор погодився прибути до нас перевести глибоко, точне та всебічне дослідження.

... Ну, а чи він дійшов якихось висновків? Ну, ось ви бачили в цій, по-моєму, талановитій, блискучій доповіді, що він справді дійшов висновків — глибоких, оригінальних, талановитих і безперечно високо цінних для нас (В залі гучні оплески.) Хіба ж не так, товариші? Ми ж гадаємо, що гинемо. А шановний професор дослідив цю справу й показав, що просто ми ввійшли в добу природного розкладу сорту, але що на його місці виникли молоді парості, ще цінніші за своїх батьків. І що, такими чином, ми не тільки не гинемо, а навпаки, для нас розкриваються великий і блискучий перспективи розвитку. Отже, товариші, мусимо визнати, що роботу переведено глибоко - сумлінно, оригінально й талановито, і ми мусимо висловити товаришеві професорові нашу найщирішу подяку“ (стр. 163, підкреслення моє — Ю. К.).

Оте двозначне „ми“, на яке так натискає Сахнович, кілька разів його вживаючи, говорить за те, що під словами „ми ж гадали, що гинемо“, „ми не гинемо, а навпаки“ і т. д. треба розуміти саме Івченкові „с позволення

казать “— „робітні сили“ (Савлутинські, Сахновичі). І саме для цих „робітних сил“, „для цих молодих паростів“ (Савлутинський, Оріся), що „ще цінніші за своїх батьків“ директор пророкує такі „блискучі перспективи розвитку“.

Виносячи подяку Савлутинському за „талановиті й оригінальні“ дослідження, Сахнович натискає тут на слові професор, навіть не згадуючи прізвища дослідника — „спасителя“. Цим самим М. Івченко акцентує на тому, що мовляв, тільки інтелігенція здатна й мусить вивести з „деградації“ українську націю, тільки на її долю припадає рятувати „український народ“ од більшовиків.

Які ж висновки можна зробити з усього вищесказаного?

Висновки тут ясні й недвозначні.

Роман „Робітні сили“ М. Івченка — це трибуна класового ворога, звідки він промовляє езопівською мовою, хоча не такою вже замаскованою, щоб не можна було розібратися в контр-революційній суті висунутих у вому тверджень.

Проблеми селекційної станції, що їх так „блискуче“ розв'язує „проводир“ робітних сил професор Савлутинський, це є, безперечно, проблеми контр-революційної „Спілки Визволення України“ на чолі з академіком Єфремовим.

Інакше цього твору кваліфікувати ніяк не можна.

Справді, якого ще „відродження української нації“ можна сподіватися в терені радянської республіки від українського фашизму, як не відродження „історичних козаків“, як не реставрації буржуазної України, як не пропонування мішанського, егоїстичного родинного культу з поважною українською Егау, пристосованого за виключним західно-європейським смаком для задоволення потреб „високоморальних, породистих українців“ на зразок директора селекційної станції Сахновича, — колишнього земського урядовця, тепер (за автором) представника „технічної інтелігенції“.

Тип Савлутинського подав автор у пляні яскраво окресленого фашиста, намагається не тільки висунути „програму“ „відродження“, але галасує про її здійснення. Так він, наприклад, говорить: „Треба справді творити нове культурне життя. Треба плекати бодай кущі людей, що імперативно сівились би до тих культурних цінностей, які засвоїли розумом“.

— „Це ж мрія“ — зауважує Сахнович.

— „А хоч би й мрія, то що? Значить, що мрію треба здійснити.“

— Ну що ж ви зробите, голубе! Це ж так скоро не діється.

— Я знаю. Але це треба починати зразу ж, сьогодні. Бо історія не стоїть на однім місці. Вона, як усе, росте, і в цей ріст мусимо вплітатись і ми“.

Як бачимо, думки в Савлутинських надто оптимістичні! Здійснення своїх фашистських мрій „мусять“ вони розпочати сьогодні ж. „Люди“ енергійно вплітаються „в історичний ріст“ (хоча це „вплітання“ справді є ніщо інше, як плутання-подід ногами на нашому шляху до соціалістичної перемоги України).

Недавно ми мали нагоду пересвідчитися в такому „вплітанні“ „СВУ“ в історичного процесу.

Отже радянська суспільність мусить поставитись до роману М. Івченка „Робітні сили“, як до трибуни цієї контрреволюційної „Спілки Визволення України“.

Цю статтю написано в грудні 1929 року.

Уривок із неї під цією ж назвою видрукувано в журналі „Студент Револуції“ 14 вид 10-го січня 1930 року.

Незабаром після цього в періодичній пресі з'явилась низка статей про „Робітні сили“, зокрема т.т. Доленга, Коваленка, Кулика, П'ятовського та інших, і остання, Хвилі — „Класовий ворог“ (див. „Критика“ № 3 за 1930 р.).

В дискусії, що розгорнулася навколо роману „Робітні сили“, суперечки виникли головним чином, поміж М. Доленго і Куликом І. Ю. з одного боку, та М. Доленго і Б. Коваленком із другого.

Ці суперечки полягали в різноманітній оцінці роману М. Івченка „Робітні сили“. М. Доленго в номері 10 - 11 журналу „Гарт“ видрукував статтю „Що саме треба тепер робити“, з приміткою — „дискусійна“.

Оцінюючи сучасну літературну ситуацію, розбираючи окремі останні твори письменників різних лігтуропувань, т. М. Доленго побіжно зупиняється й на „Робітних силах“ М. Івченка. Він говорить: „М. Івченко старанно й художньо використав методологію пролетарського та ліво-інтелігентського соціально-проблемного реалізму, проводячи її художніми засобами (посланими з випробуваними старими, звичайно) свою буржуазну (невитримано-буржуазну) ідейну цивілізаторства“.

Але як саме Івченко старанно й художньо використав „пролетарський та ліво-інтелігентський соціально-проблемний реалізм“, М. Доленго так і не довів. Тому цілком за слушне треба вважати спростування тверджень т. Доленго, яке подибуємо в статті — відповіді І. Ю. Кулика „Що треба і чого не треба“ (див. „Гарт“ № 12 за 1929 р.). Це спростування звучить так:

„Особливо яскраво проступає плутанина в теоретичних концепціях т. Доленго, коли він приступає до практичних порад.“

Він, наприклад, радить учитися у М. Івченка, якого він кваліфікує, як буржуазно-невитриманого письменника. Невитриманою є така характеристика, перш за все, бо „Робітні сили“ М. Івченка — це твір цілком витриманий в душі буржуазної ідеології. Отже, даремно т. Доленго так жалкує (ця жалість просто не зрозуміла), що Івченко невитриманий буржуазно-письменник, даремно також шукає він „еволюцій“ шкідливих думок, вкладених від Івченка в уста його героїв. Але нерозуміння тут полягає перш за все в тому, що т. Доленго, визнаючи невитриманість Івченкової „ідейки“ в „Робітних силах“, всеж таки радить пролетарським письменникам учитися в нього.

Чого саме вчитись? Ідеологічної невитриманості? Так це ж саме й є, на думку т. Доленго, хіба пролетарських ху ояжніх творів.

Логіки ніякої. Крім того, як це так „в ідеологічній боротьбі проти ворожого змісту вчитись техніки, форми“. Почекайте, значить може бути „дружня“ форма за ворожого ідейного змісту? А де - ж ваш монізм, єдність форм й змісту тощо? До того ж за характеристикою самого ж тов. Доленго, в творі М. Івченка використано методологію пролетарського та лівоінтелігентського соціально-проблемного реалізму, отже ворог сам вивчився в нас, а ми, щоб знову в нього вчилися того, що він вивчив у нас і т. д. Нарешті ці запозичені в нас художні засоби, за твердженням т. Доленго поєдано в Івченка з „випробуваними старими“, отже виходить, що в „Робітних силах“ Івченкових еклектична мішанина стилевих засобів, — чи не цього еклектизму нам треба вчитись?

Такі самі закиди тов. М. Доленгові робить і Б. Коваленко в статті „Марксизм чи форсоцтво“, видрукуваній в „Літературній газеті“ № 2 від 31 січня 1920 року.

Крім цього, як я вже зазначив, про „Робітні сили“ була ще стаття І. П'ятковського в № 12 журналу „Молодіяк“ — „Хто вони“.

Треба сказати, що принципові твердження П'ятковського щодо оцінки роману „Робітні сили“ — вірні, але стаття хлибє на однобокість.

Автор статті звернув увагу на окремі філософування професора Савлутинського, цілком вірно викрив його реакційний ідеалістичний світогляд, але зовсім не зупинився на роботі „селекційної станції“, що під сортом цукрового буряка А-379 досліджує справді стан „української нації“, не показав, яких саме висновків доходить професор Савлутинський, стверджуючи деградацію „українського сорту“, не викрив як слід, що справді — висновки та методи знищення деградації, як і виплескування „кущівиків нової людини“, є яскраво окреслені ідеї „СВУ“. А звідси й „селекційна станція“ уже, як виявляється, не у відомстві Цукротресту, що твердив Доленго, а під безпосереднім провідом „Спілки визволення України“.

Отже, читач наочно бачить сам, що роман „Робітні сили“ є трибуна, своєрідний „богетень“ праці „селекційної станції“ „СВУ“.

Коротко підсумовуючи матеріал, писаний про „Робітні сили“ М. Івченка, цілком переконуюсь, що мав рацію говорити Ан. Хвиля в своїй статті „Клясовий ворог“ (див. „Критика“ № 3 1930 рік) про те, що „наша марксистська критика далеко недостатньо звернула увагу на цей роман, він, цей роман як певне літературно-політичне явище, не став у центрі уваги пролетарського суспільства“, як не доламо від себе, цілком вчасно й потрібно сталося, наприклад, із пільняківщиною в РСФСР, з поліщуківщиною в нас, на терені УСРР.

Роман „Робітні сили“, безперечно, заслуговує щонайсерйознішої уваги й рішучого осуду всієї радянської громадськості, саме через те, що він є одверто-контрреволюційне, політичне шкідництво „СВУ“ на ідеологічному фронті, в конкретним випадку на ділянці художньої літератури.

Всесоюзний з'їзд вивчення людської поведінки¹⁾

З 25 - січня п. р. по 2 - е лютого в Ленінграді засідав перший Всесоюзний з'їзд вивчення людської поведінки, про який коротко повідомлялося в числі 3 „Червоного Шляху“. З певного погляду цей з'їзд можна назвати історичним: вперше в історії представники відокремлених одна від одної дисциплін — психології, фізіології, педології, психотехніки, патології — вийшли мушлі свої звичайної замкненості й зібралися разом, щоб відмежувати свої об'єкти й зв'язати свої проблеми. Але основна мета з'їзду була не тільки координувати роботи відірваних одна від одної дисциплін, але й зв'язати їх з основним длянком робіт реконструктивного періоду.

Соціалістичне будівництво ставить перед комплексом наук про людську поведінку величезної ваги завдання — утворити наукові методи для раціонального добору кадрів, вивчити ламання психіки, зрушення в центральній нервовій системі мас трудящого селянства, що колективізується нині, дослідити процеси продукційної втоми, в зв'язку з шаленими темпами індустріалізації, вивчити психоневрологію військової справи, тощо.

Але на шляху до плідного дослідження всіх цих проблем стоять два факти, що впливають негативно: поперше, те, що наука про поведінку розпорошена на велике число окремих роз'єднаних між собою острівців — що, приміром, психіатрична клініка не використовує досягнень психології і психотехніки і навпаки: що рефлексологія ігнорує царину психічних явищ і т. д. Другий факт — це разючий, за висловом проф. Залкінда, відрив всіх цих психоневрологічних наук від завдань соціалістичного будівництва.

І перед великими проблемами треба було першому всесоюзному з'їздові для вивчення людської поведінки, поперше, звести на очі дисципліни, що стосуються вивчення людської поведінки, для того, щоб перебороти їх цехову замкненість і утворити платформу для зближення і майбутнього об'єднання психології, педології, фізіології, патології в єдину психоневрологічну науку. Друге завдання, перед яким стояв з'їзд, виникало з потреби зробити ідеологічний відсів у середині кожної з цих дисциплін тих течій і напрямків, які не задовольняють принципів марксістського світогляду, тобто діалектичного матеріалізму. Нарешті, третє завдання було — скерувати об'єкти дослідження кожної з цих дисциплін по каналах, що забезпечили б максимальний зв'язок психоневрологічних наук з завданнями реконструктивного періоду.

Але перше, ніж приступити до своїх основних завдань, з'їзд повинен був виявити своє відношення до тієї незгоди в поглядах на саме єство як діалектики, так і матеріалізму, яке існує в сучасних марксістських течіях. Справді, ще не затихли бої в нашій марксістській літературі поміж трьома концепціями матеріалізму: всі три за самотності об'єктивну реальність мають матерію, але матеріалісти-механісти вважають, що матерія має самотність властивість — рух.

¹⁾ Ця стаття торкається тільки частини доповідей, поданих однієї з 3 секцій з'їзду, а саме, психолого-рефлексолого-фізіологічній секції.

(Тимірязєв, Сараб'янов, Вар'яш, Струминський); матеріялісти Спінозівського толку визнають, що матерії притаманна не одна властивість, а дві невіддільні одна від одної одвічні властивості: рух з одного боку і психічний початок, мислення, — з другого; нарешті, матеріялісти-діалектики, відмінно від останніх, вважають, що психіка є властивість не всякої матерії, а тільки особливим способом організованої матерії (Деборинська школа).

Кожний із цих концепцій відповідає певне відношення до психології, як до науки. Справді, коли одиока властивість матерії — рух, а матерія — одинока об'єктивна реальність, то очевидно, що завдання науки — звести свідомість на процеси руху: свідомість тоді є тільки пасивний супутник, тінь, що йде за грою матеріяльних частинок, які рухаються в мозковій речовині. Психіка тоді тільки епіфеномен, а не реальна властивість, психічне життя не може регулюватися специфічними закономірностями, а підлягає загальним фізично-хімічним законам, які даються звести до механічного руху одностайних частинок. При таких відношенні до психічного, завдання психології полягає тільки в тім, щоб за висловом Дю-Буа-Реймонта, установити, який танок атомів углерода, водня, азота і фосфора являє блаженство музичного відчуття, який вихор цих атомів утворює найвищу зміслову насолоду, і яка молекулярна хуртовина завдає шаленого болю підчас роздратування трійничного нерва. Цей погляд вертається до поглядів Гекслі, який казав, що як свист паровика не може ні на йоту змінити його руху, так і свідомість не може вплинути на перебіг матеріяльних процесів.

В основних доповідях до питання про діалектичний матеріялізм Карєва і Сапіра, в ряді виступів Куразова, Залкінда, Шмірмана і інших, була категорично відкинута г о л о в н а асада механістичної концепції, а саме, погляд на матерію як на інертну пасивну масу, що одинокою формою в її зміні є механічний рух одностайних частинок. Доповідачі підкреслювали, що з погляду діалектичного матеріялізму матерія не інертна маса, а дійсність, яка сама розвивається і якій іманентно притаманна активність. Кожний новий шабель розвитку матерії характеризується своєрідними формами руху, специфічними як і с н и м і характеристиками, що не даються звести на нижчі форми механічного руху. Закон розвитку природи полягає в повільному ускладненні структурних форм матерії, в раптовому наростанні все нових якісних характеристик. Механіка молекул, цебто фізичні процеси, є складніша форма руху, ніж механіка одностайних тотожних частинок; фізика атомів, тобто хімічні процеси — ще складніша форма; хімія білка, тобто біологічні процеси, становить дальший якісно новий шабель в ускладненні форм руху матерії — з вразливості мертвої речовини виникає збудність живої; біологічні явища, ускладнюючись з с в о г о боку, дають нову якісну характеристику поведінки живих істот, а саме обсяг п с и х і ч н и х явищ; на певній стадії розвитку психічні явища стають знов же якісно не одностайними: в середині психіки, як шабель розвитку психічного, вирізняється нова якість — свідомість.

Розвиткові якісно-нових форм руху матерії на з'язді присвячені були дві доповіді: досить плутана і туманна доповідь Куразова („Проблема психіки в світлі теорії розвитку“) і доповідь Фінгерта („Проблема свідомості в науковій психології“).

Із шойно окреслених етапів трансформації матерії впливає гостро негативне відношення до спроб звести науку про н а й в и щ і форми руху — психологію — до науки про нижчі форми руху, наприклад, фізіології. Справедливо, що вищі форми походять від нижчих, зв'язані з ними. Але діалектичний матеріялізм, виводячи вищі форми (наприклад, життя, психіку) з нижчих (фізично-хімічних процесів) — ніколи не з в о д и т ь ці форми до нижчих. „Ми,“ каже Енгельс, „без сумніву в в и в е д е м к о л и н е-

удь експериментальним шляхом мислення з молекулярних і хімічних рухів мозкові, але чи вичерпиться тим суть мислення?" — питає Енгельс. Матерія в своїх примітивних формах не має тих самих якостей, що і в ускладнених формах своєї будови. Тому звести психологію до фізіології не можна, бо фізіологічні процеси не вичерпують поведінки людини, вони становлять тільки один з її моментів. Основа діалектики — визнання якісної новини тих продуктів, які є виразом саморозвитку матерії. Діалектичний матеріалізм пропонує матерію динамікою, але не динамікою творчого духу, а закономірного перетворення простіших якісних форм на нові форми, подібно до перетворення пробачка на гусів.

З цієї основної точки зору з'їзд пробував оцінювати ролі кожної спеціальної дисципліни у вивченні людської поведінки.

До біхевіоризму ряд доповідачів виявив гостро негативне ставлення. Карев, Сапір, Куразов підкреслюють у біхевіоризмі тенденцію до спрощення. Для біхевіоризму вся поведінка людини вичерпується її зовнішніми рухами. Біхевіоризм каже, що такі поняття як емоція, думання, увага, зусилля, — цілком не потрібні, як способи наукового опису навіть найскладніших форм людської поведінки, що як для з'ясування падання каменя фізик не потребує гіпотези душевних сил, так само ця гіпотеза зайва для опису людської поведінки. Подразник і реакція — от два одинокі потрібні моменти для повного наукового опису виявів людської поведінки. Але поперше, фізику й психологію не можна ставити на одну дошку. Універсальна форма поведінки — рух — існує як каменеві, так і людині. Але щоб розпізнати якісну своєрідність закономірності вищих форм, — законів, властивих нижчим формам, не досить. Можна нова форма руху являє собою якусь вищу синтезу, новий вузол, що його закономірності відрізняються від нижчих форм, які його складають (Сапір).

Подруге для діалектичного матеріалізму свідомість — не епіфеномен. Вона є фактор, що впливає на поведінку, модифікує її. „Кожна дана реакція організму, — каже в своїй доповіді Куразов, — не є однозначний наслідок зовнішніх як причини, але в кожній реакції психіка виступає як одна з ряду причин і як кінце потрібна функція складного комплексу“.

Потретьє, біхевіоризм відриває об'єктивне від суб'єктивного, — але зовнішня поведінка є тільки один з моментів тої суцільної одиниці, в якій суб'єктивне й об'єктивне, психічне й фізичне проходять одне в одне.

Відзначимо ще вказівки Сапіра на те, що біхевіоризм не розглядає об'єкту з точки зору розвитку і oprч того бере оточення тільки як комплекс фізично-механічних подразників, не вивчаючи поведінки з соціальної сторони.

Яке відношення з'їзд виявив до науки про рефлекс в її двох основних методиках: секреторній (павлівська школа) і руховій (школа Бехтерева)?

До павлівської школи, як до методи досліду механізму центральної нервової системи, з'їзд виявив виключний інтерес і увагу.

Це виявилось між іншим у тому, що доповідачам павлівської школи дали цілий з'їздівський день, що зовсім не входив у програму роботи з'їзду. Цей день був присвячений головним чином трьом проблемам, що їх розробляє павлівська школа: 1) унітарній теорії збудження і гальмування (довідавав Подкопась), 2) з'ясуванню механізму впливу брома на центральну нервову систему (довідала Петрова і інш.) і 3) подання фактів, зв'язаних з так званим експериментальним неврозом, тобто тим зливом нервової діяльності, тим порушенням рівноваги між процесами збудження і гальмування, яке настає в корі головного мозку тварини, коли поставити перед нею виключно важке завдання, при сутичці, зустрічі двох подразників протилежного знаку, відставленні і так далі (Федорів, Іванов - Смоленський і інші).

Крім доповідей на так званий павлівський день, про роботи, проведені за павлівською методою, доповідав на з'їзді ряд інших лабораторій (фізіологічна лабораторія імені Обухова, Воєнна фізіологічна лабораторія і т.д.).

Близько до робіт з експериментальним неврозом підходять спроби Фролова і Харитонова, які показали, що основою для нервового зриву можуть бути не тільки надзвичайної трудности диференцировка, а й голодування й інфекція (чумна). Під впливом безнастанного голодування протягом кількох тижнів, Фролов і Харитонов відзначають спершу послаблення гальмувальних функцій, а пізніше пошкодження також і функцій збудження, при чім реакція на голодування, як виявилось, є добрий тест для виявлення типових особливостей центральної нервової системи тварини. Виявилось два типи: один з перевагою процесів збудження, другий тип — з перевагою процесів гальмування, при чім останній, як показалося, є біологічно-тривкіший тип.

Треба підкреслити, що всі, хто виступав в дискусіях, з виїмком хіба Беритова, відзначали величезні заслуги павлівської школи, виключні заслуги її методики і багатство і цінність назбираного матеріалу.

Але далеко не таке одностайне було ставлення до принципів позицій павлівської школи.

1) Карев відзначив агностичну позицію самого Павлова щодо психічних явищ. Павлов визнає реальність психічного світу, але вважає за безнадійні перспективи його наукового пізнання. Таке визнання неможливості наукового пізнання психічної реальності суперечить з одним із основних принципів матеріалізму, — принципом загальної пізнавальності. Карев також відзначив спроби учня Павлова — Савіча — перенести агностичизм на вивчення соціальних явищ.

2) Невиразна позиція Павлова щодо психології як науки, його, як дехто висловлюється, психобояння, створили сприятливі умови для тенденцій до спрощення, які привели кількох його учнів до ототожнення психічних процесів з процесами центральної нервової системи. Приміром Іванов - Смоленський в своїй роботі просто заявляє: „процес, що становить собою найвищу рефлекторну діяльність, і є психічна діяльність“, „вилучивши з психічної діяльності всі властивості фізіологічного нервового і зокрема коркового процесу, ми дістанемо чистий нуль“. Але фізіологічні процеси є тільки один із моментів неподільної психофізіологічної одиниці і в жодному разі не вичерпують суті людської поведінки.

3) Павлівці майже зовсім ігнорують якісні відмінні найвищої нервової діяльності людини від найвищої нервової діяльності тварин (Шнірман). Зокрема деякі дослідники ігнорують той факт, що на різних стадіях розвитку поведінки секреторна діяльність грає різну роль, в зв'язку з цим слинна методика має обмежену базу застосування, а саме, головним чином, відносно тих тварин, у яких ролія слини в житті організму велика — але не відносно людини (Куразов).

4) Реакція виділення слини є дуже недостатній індикатор найвищої нервової діяльності взагалі. Слинний рефлекс становить до найвищої міри спеціалізовану реакцію, зв'язану безумовно тільки з певним видом збудника — харчовим, і дає односторонню характеристику діяльності центральної нервової системи. Вивчаючи саму тільки діяльність слинних залоз, відзначав Кряжев, павлівці ігнорують решту форм поведінки і головним чином моторику. А тим часом навіть ті елементарні процеси, які відбуваються підчас вироблення умовного харчового рефлексу, не можна поправно освітити, вивчаючи ізольовано саму тільки слинно-віддільну реакцію. Саме Кряжев експериментально показав, що підчас вироблення умовних харчових рефлексів у тварин утворюється не тільки секреторний слинно-віддільний умовний рефлекс, але й відповідний скелетно-м'язовий, дишний і серцевий рефлекс.

Те саме бачимо при умовних оборонних рефлексах. При цім експерименти показують, що, одночасно із загасанням того чи іншого локального рефлексу, спостерігається підвищення діяльності дишного і скелетно-м'язового рефлексу. Одночасно з розвитком деференційного гальмування розвиваються процеси збудження в інших ділянках нервової системи. Факти такого роду показують не тільки на потребу вивчення різних систем, але й на важливість одночасного їх вивчення, а тим часом павлівська школа, але й на важливість інтегральної реакції організму на оточення. Ігнорування окремих компонентів комплексного рефлексу може мати в наслідок одностороннє і іноді непоправне освітлення закономірності центральної нервової системи.

5) Проти унітарної теорії гальмування і збудження, що піднесла останніми часами павлівська школа, виставлено ряд заперечень (Сорохтін).

6) Нарешті, нападальні на непорушність, консерватизм методологічних принципів (Беритов), вузький емпіризм (Сапір), кастову замкненість школи.

В зв'язку з останніми докорами я повинен відзначити факт, що зробив велике враження на з'їзді, а саме: виступ співробітників павлівської лабораторії Нікітіна і Федорова, які зазначили, що в надрах павлівської лабораторії відбувається розшарування, що із співробітників Павлова вирізняється (покищо нечисленна) група павлівців-діалектиків. Нікітін при цім заявив, що в самого Івана Петровича помітно зрушення, що він починає, як виступився Нікітін, думати психологічними термінами.

Відношення з'їзду до бехтерівської школи було багато стриманіше.

1) З'їзд зрікся звичайного в рефлексологічних колах поставлення питання: а бо рефлексологія, а бо психологія. Підкреслювано, що тільки в порядку наукової праці можна розкласти у вищих тварин поведінку на фізіологічну й психічну, бо на ділі вони діють як суцільне утворення.

2) Підкреслювано струмок спрощення в бехтерівській школі (Сапір). Не можна обмежуватися розкладом найскладніших форм поведінки на умовні або поєднані рефлекси. Умовні рефлекси є тільки одна з форм — і то примітивних форм — пристосування людини до оточення. Як експериментально показав доповідач Зелений (павловець), умовні рефлекси можна утворити у собак при майже повній екстирпації вищих відділів мозку. Вже інстинкт не можна представляти як ланцюг рефлексів (Вагнер). Щоб охопити цю різноманітність людської діяльності, на об'єктивному досліді примітивних процесів поведінки (інстинкт, рефлекс і т. д.) треба надбудувати другий поверх — дослідження механізмів найскладніших нервово-психічних процесів (Лурія).

До докорів рефлексологів у спрощенні треба також віднести оцінку, яку дав з'їзд спробам Бехтерева і інших побудувати соціальну фізіологію на основі сугубої біологізації соціальних процесів, — ігноруючи якісну своєрідність закономірностей соціальних форм поведінки супроти біологічної закономірності індивідуального організму.

В зв'язку з цією загальною оцінкою рефлексологічного підходу треба підкреслити, що з'їзд захопив і бехтерівську школу в момент глибокої диференціації, розшарування. Одні ідуть старою дорогою рефлексологів - механістів (Ленц), другі (Мясищев, Ананьєв, Шнірман, Куразов) утворили групу рефлексологів - діалектиків; треті ще вагаються між ними. Рефлексологія в її нових відгалуженнях відмовилася від думки сконструювати особистість із окремих цеглинок — рефлексів, навпаки, — вона пробує стати на дорогу з'ясування простого, як частини, виходячи із складнішого, як цілості. Шнірман і інші прийшли до визнання, що неможливо поправно уявити механізм нервової діяльності на основі тільки окремих проявів одної якоїнебудь сторони цієї діяльності. Поправне розуміння особистості можливе тільки на

основі принципу паралельного дослідження реакцій особистості, що належать до різних систем. В центрі уваги стає проблема механізмів взаємодіяння рефлексів, проблема співвідношення різних систем між собою, якої ігнорування спрощує наші уявлення про закономірності, обманює нас позірною ясністю. Мясищев проводить ту думку, що вивчаючи діяльність якогонебуді подразника, треба дослідити і рухову і дишну і судинисту і інші можливі реакції, — і то не ізольовано, а в їх співвідношенні одна до одної. Принцип співвідносно - паралельного вивчення різних систем дає можливість викрити факт причинної залежності між збудженням одних систем і гальмуванням інших, і розкриває можливість установити їх взаємодіяння. Рефлексологи останніми часами шукають методологічних шляхів для дослідження складніших об'єктів з одного боку, а з другого боку — вони пробують втягнути в орбіту дослідження ряд нових індикаторів діяльності нервової системи. Мясищев для дослідження особистості почав уживати методи вироблення нейрогальванічного рефлексу, що являє собою реакцію вегетативної системи і має більшу перевагу в зв'язку з мимовільністю нейрогальванічної реакції, з незалежністю реакції від особистого зусилля досліджуваного. Васильєв і Подерні вивчають поєднанні серцеві рефлекси методом електрокардіографії, яка відмінно від метод сфігмографії і плетизмографії, що їх досі уживала рефлексологія, — дає можливість реєструвати серцеві рефлекси, не затенені периферійними судинистими явищами.

Є симптоми того, що намагання охопити можливо більше число індикаторів не є щось зовнішнє, тільки кількісна відміна від попереднього підходу. Про це свідчить факт поглибленішого теоретичного підходу рефлексології до проблеми типології особистості. В доповіді на з'їзді про типологію Мясищев висловлює той погляд, що „особливості реакцій, здобуті в обмежених стереотипних умовах у відповідь на один і той самий подразник, — не дають права судити про тип нервової системи як такої, а тільки про типові особливості реакцій даних умов“. Тип нервової системи, зазначає Мясищев, не те, що умовах безнастанної змінності організму забезпечує йому поглядну постійність поведінки. В зв'язку з цим типологічний експеримент підкладає охоплення особистості з боку різних форм її проявів в умовах різних обставин ситуацій.

Щоб закінчити з бехтерівською рефлексологією, я хотів би ще зазначити соціальний струмок в дослідницькому підході, струмок, який проходить останніми часами в певну групу рефлексологів. Відзначу виступи Ананьєва з його апотеозом соціогенетичної методи у вивченні людської поведінки, а також доповіді Ланге, Лукіна, Сорохтіна, Мінуги, що вивчали рефлексологічною методою вплив дитячого колективу на формування умовних рефлексів, на їх тривкість і диференціювання. Сорохтін установив три типи центральної нервової системи: соціально - тривкий, соціально - пластичний і соціально - збудний.

Крім павлівської і бехтерівської школи, треба відзначити і виступ на з'їзді представників інших фізіологічних шкіл: творця доктрини про домінування професора Ухтомського (школа Введенського) і Берітова.

Перехожу до оцінки, що її дав з'їзд психологічним напрямом. Відношення з'їзду до найвизначнішої в сучасній психологічній думці течії — Gestalttheorie — на з'їзді виразно виявлене не було. Один тільки Салпін — і то побіжно — торкнувся питання про відношення діалектичного матеріалізму до структурної теорії. Він зазначив, що в структурній теорії звучать діалектичні нотки: справедлива є основа доктрини структуристів, а саме — твердження, що пізнання законів цілості не можна звести до законів частин; і в неорганічній і в органічній природі, на погляд Келлера і Вертаймера, нові якісні утворення підлягають специфічним закономірностям, не даним у складових частинах цих утворень. Але 1) структуристи замазують

психофізичну проблему, монізм у них досягається коштом матеріалізму, 2) вони визнають якість за щось іраціональне, що не дається глибше дослідити — вони не розглядають структуру, як продукт розвитку, 3) вони не надають достатньої ролі соціальному факторові.

Негативне ставлення до суб'єктивної ідеалістичної психології зрозуміле, бо ідеалістична психологія розглядає душевні явища як самостійну незалежну від матерії сутність. А з погляду діалектичного матеріалізму психічні переживання зв'язані з матерією нерозривно, подібно як чотирикутна форма стола не має ніякого окремого від цього стола буття. Щодо методи інтроспекції, то марксистська психологія визнає її тільки як один із моментів у пізнанні психофізичного процесу. Але тут таки підкреслювано, що само спостереження таїть у собі чимало технічних труднощів і, головне, полишає на боці несвідомі процеси, які виявляють себе в людській поведінці досить активно.

Саме питання про співвідношення між свідомим і підсвідомим з'їзд уділив чимало часу в зв'язку з тим, що „фрейдомарксизм“, з ініціатииви якраз організатора з'їзду, проф. Залкінда, був деякий час досить поширений у СРСР. Але на з'їзді Залкінд урочисто покаявся свого, як він висловився, гріху молодості.

Доповідачем по доктрині Фрейда виступив Ширвіндт, який відмежувавшись від соціологічного утворення Фрейда, зазначав з другого боку можливість примирити фрейдівську психологічну концепцію з діалектичним матеріалізмом. Ширвіндт в дискусіях підтримав відомий історик психіатрії Каннабіх. Але в дискусії з'ясувалося, що принаймні в сучаснім своїм стані фрейдизм має в собі низку неприйнятних для марксизму моментів. Безперечно, велика заслуга фрейдизму — освітлення деяких механізмів, що керують несвідомою психічною діяльністю, але теорія потягів Фрейда переоцінює біологічний компонент в поведінці людини. У Фрейда основна пружина психічного розвитку — неусвідомлене лібідо. Але коли справедливо, що первісною стадією психічного розвитку є нижчі потреби, то несправедливо, що всі нижчі потреби зводяться до сексуальних: пансексуалізм Фрейда не має під собою емпіричного ґрунтування. З другого боку, коли справедливо, що нижчі потреби становлять первісну стадію, вихідний пункт дальшого розвитку, то помилково вважати нижчі потреби за потужний фактор, що керує цим розвитком. З діалектичного погляду несправедливо вважати, ніби все, що виросло з нижчого, не має в собі нічого більше, крім того, що в цій нижчій міститься. Вищі потреби, хоча і виростають на ґрунті, угноєному нижчими потребами (зокрема половим потягом), всеж не даються механічно звести до цих нижчих потреб, вони мають у собі, порівнюючи з нижчими, якісну своєрідність; на тлі нових етапів психічного розвитку нижчі потреби гублять свої попередні риси, розчиняються, набувають нових якостей. Діалектичний розвиток, наростаючи поволі, веде до раптового переходу однієї якості в другу — вищу, в якій нижча якість знята.

Другий істотний пункт незгоди між фрейдизмом і марксизмом тісно зв'язаний з першим, це відношення між свідомим і несвідомим. Генетично свідоме залежить від несвідомого, але генетична залежність ще не визначає закономірності на всіх дальших етапах розвитку і не визначає примату несвідомого над свідомим. У Фрейда людина, громадська людина, сховалася за статтю. Свідомість у неї на задвірку, підлягає сліпій стихії несвідомого; а з погляду марксистської концепції підсвідоме — не злобивий, пригнічений, загнаний в підпілля ворог, а творить із свідомим динамічну єдність. Нам, каже Залкінд, потрібна людина, яка легко перебудовується, легко колективується, а у Фрейда минуле тягнеться над сучасним; треба ждати, поки чоловік розкупориться з середини. Цей аргумент Залкінда, правда, має на собі

сліді аргументу *ad hominem*, але безперечно, що соціальному факторові в розвитку особистості Фрейд визначає, порівнюючи з біологічним, пікчемну роль. При тім відношення між особистістю і соціальним оточенням побудовані у Фрейда на основах глибокої ворожнечі особистого і соціального чинників.

Нарешті всі, хто виступав, погодилися на тім, що соціологічні утворення Фрейда суперечать матеріялістичному світоглядові; суспільні стосунки у Фрейда — надбудова над біологічними, сексуальними стосунками. Але в марксівській концепції батько і предок виступають як соціальна категорія, як організатори продукції, а не як об'єкти лібідо і ревнощів.

Я не буду зупинятися на доповіді Канніабіха про Адлерівську психологічну систему і на негативній оцінці, справедливо даній адлеризмові, як доктрині цілком перейнятій телеологією, і перейду до психологічної школи, яку репрезентує в нас Корнілов.

Але перш за все не безпідставно буде поставити таке питання — чи є справжня Корнілівська школа? Всі виступи робітників московського психологічного інституту показали, що єдиної школи, напрямку, відзначеного печаттю якихось спільних методологічних підходів або провідних принципів, вони собою не являють. Корнілов називає свою школу реактологічною, — та якщо ця назва відмежовує його напрямок від рефлексологічного, то за ознакою дослідження реакцій визначити йому окреме місце в психологічній галузі, певна річ, не можна. Корнілов уперто називає свою школу школою марксівської психології.

Але корніловська школа не мала успіху на з'їзді не тільки як марксівська школа, але і як експериментально-психологічна. На пленарному засіданні Корнілов нарисовував захопливу картину експериментальних робіт, які провадить його Інститут, і обіцяв розгорнути цю роботу в ряді доповідей своїх співробітників. Нема жодного фронту боротьби за створення соціалізму, щоб на нім Московський психологічний інститут не розгорнув експериментів: і уґрунтування найкращих метод навчання грамоти (лікнеп) і методи боротьби на антирелігійному фронті і проблема створення стимулів для добровільної участі армії в бою, і проблема революційного права і судівництва (психологія судді і прокурора), чоловічих і жіночих поведінь з кінофільмами і театральними виставами, як методом інсценування, і проблема впливу кіно на глядача. В парку культури в Москві організовано психологічний паліатив, в якому з одного боку популяризують досягнення психології, а з другого — збирають матеріали для дослідження впливу всіляких розваг (з клясовим підходом).

Але треба відзначити, що те, що було подане з'їздові, дуже мало відповідало розмахові тої широкої декларації, яка була дана на пленарному засіданні.

Група співробітників Московського психологічного інституту на чолі з Виготським являє більший інтерес, але треба відзначити, що як проблематикою так і методикою вона стоїть дуже близько до Ахівської школи. Сам Виготський досліджує утворення понять у дітей за Ахівською *Suchmethode*. Його асистент Соловйов подає досить цікаву роботу під назвою „Деятельность и побочное раздражение“. Питання йде про вивчення впливу побічного подразника — електрошкірного подразнення на перебіг простого моторового акту — постукування по тремографу і роботи на динамоскопі. Соловйов установив, що роль побічного подразника міняється залежно від інструкції. Коли в інструкції нема ніяких вказівок на посторонній подразник, то останній пригнічує діяльність, знижує інтенсивність, коли ж інструкція має в собі вказівки на те, що потрібно працювати в суперечдінню, яке показує сторонній подразник, то цей не тільки не пригнічує, але й збільшує інтенсивність роботи. Експериментальне варіювання сили побічного под-

разнення виявило механізм такого суперечливого діяння, а саме: в першій випадку, коли в інструкції нема вказівок на супротивлення, сторонній подразник діє як відтягнення, а в другому випадку — як перешкода, що на її перемагання мобілізується додаткова енергія, яка веде до підвищення інтенсивності.

Асистент Виготського, Заїков, досліджує активу увагу за методикою Виготського, званою голосним ім'ям „функціональної методики подвійної стимуляції“. Діло просто полягає в тім, що досліджувані запминають ряди слів або цифр, користуючись при цім допоміжними засобами (малюнками, фігурами і т. д.). Ця методика дає змогу пройти об'єктивним дослідженням в укріпті механізми діяльності вищих форм пам'яті.

Співробітник Московського психологічного інституту Добринін подав доповідь під заголовком „Изучение атенционального процесса“, тобто, простіше кажучи, вивчення уваги за методом Мак Дугола, — метода полягає в тім, що досліджуваній відзначає крапки, що проходять перед ним.

Нарешті, Лурія, найталановитіший представник Московського психологічного інституту і блискучий експериментатор, доповів про наслідки застосування так званої „сопряженной“ моторової методики до дослідження застосування реакцій. Методика ця полягає в тім, що досліджуваній особі подають слово подразник і вона повинна реагувати простим натиском пальця на сприймаючу пневматичну таблицю, одночасно вимовляючи перше слово, яке спадає на думку. На основі своїх експериментів з об'єктивним виявленням афекту у злочинців, студентів підчас іспиту або чистки, невротиків, гіпнотиків і дітей, Лурія показав величезну вагу для типології людей і етіології неврозів міри сталості функціонального бар'єру, що відокремлює центральну частину нервового процесу від його моторової частини.

На цім я закінчу огляд невеликого відтинку робіт з'їзду і перейду до деякого підсумування роботи з'їзду.

Що дав нам з'їзд?

З'їзд зробив крок на шляху до здійснення величезної ваги завдання — взаємодіювання і ув'язки комплексу наук, що з різних сторін підходять до вивчення людської поведінки. З'їзд захопив ці дисципліни в стані глибокої диференціації — розшарування між дослідниками, що чепко тримаються за цехову замкненість, і дослідниками, які усвідомили неможливість звести внутрішню сторону поведінки до зовнішньої, вищої форми поведінки до нижчих, — і глибоко відчули ту суцільну одність поведінки, що тільки крізь призму наукової абстракції дробиться на відірвані одна від одної частини. З'їзд поглибив цю диференціацію і прискорив процес об'єднання порізаних відламків в єдину психоневрологічну науку про людську поведінку. Нині фізіолог, який бажає глибше пройти в механізм фізіологічних процесів, повинен вважати психологічні проблеми за свої проблеми, — і навпаки, треба зробити край індиферентизмові психологів до проблем, метод і методики дослідження фізіологічних механізмів.

З'їзд відіграв безсумнівну роль в ліквідації цього ненормального становища психології в СРСР серед інших наук про людську поведінку, і уже тепер є чимало симптомів, які свідчать про зрушення в бік збільшення громадського інтересу до психологічної проблеми.

Так само за важливу заслугу з'їзду я вважаю те, що він визначив ряд дуже важливих методологічних принципів.

1) З'їзд показав істотне значення структурного моменту в поведінці: оточення — не сума подразників, організм — не сума рефлексів. Процеси і закони цілості не даються вивести із законів і процесів окремих частин, з яких ця цілість складається. До вивчення специфічних закономірностей, характерних для нової якості, треба підходити з окремою об'єктивною методикою.

з особібно поставленими експериментами, з окремими одиницями обчислення.

2) Підкресливши величезне значення соціального фактора у формуванні людської поведінки, з'їзд з другого боку остеріг від антибіологічних тенденцій, показавши потребу не закривати очей на біологічний фактор поведінки.

3) З'їзд підкреслив важливість заміни ізольованого вивчення якоїнебудь системи на всебічне охоплення взаємодіяння різних систем.

4) З'їзд показав потребу зважити активну роль свідомості і висловився проти примату сліпої стихії несвідомого над сферою свідомості.

В обсягу проблематики з'їзд зупинив увагу психоневрологів на дослідженні проблем, зв'язаних з колективом, на науковім дослідженні проблем мистецтва і підкреслив вагу проблем, зв'язаних з індустріалізацією, колективізацією сільського господарства і підвищенням працездатності Червоної Армії.